

શ્રી પાતંજલ યોગસૂત્રનો આશય.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર
કવિ, ધ્વનિદરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત.
રીટાયર્ડ કર્ટમ પેનશનર

નાગરૂ ગીચા—મુરત.

સંવત ૧૯૭૬

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૭૫૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પાત્રજાલ સંગ્રહનો
સંગ્રહ

વિષય કદરૂપી : ૯

શ્રી યોગસૂત્રનો આશય.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કવિ ઇન્દિરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત

રીટાયર્ડ કસ્ટમ પેનસનર

નાગરકૃષ્ણીયા—સુરત.

સર્વોપદેશર સ્વાધીન.

સંવત ૧૯૭૯]

પ્રથમ આવૃત્તિ.

[સને ૧૯૨૩

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાતી કોપીરાઈટ મંત્રાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ મંત્રાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ મંત્રાલય

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

૧ અંથકર્તા પાસેથી નાગરકુળીયા—મુરત.

૨ વિશ્વજ્યોતિ કાર્યાલય અડાજણ—મુરત.
તથા

મુરત બ્રાંચ ભાગાતળાવ રોડ—મુરત.

૩ અમદાવાદ મુંબઈ વીગેરેના જાણીતા બુકશેલર્સો.

મુરત ચૌટાના પુલ ઉપર ટાંકી પાસે આવેલા “શંકર” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસનાં
નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકમે છ.પ્યું.

कवि. पंडित. ईन्दीरानंद ललितानंद.
मुंबई कस्टमऑफिसना माजीडीपोटी एकाउटन्ट.
(व. सुरत.)

શ્રી યોગસૂત્રનો આશય.

પ્રસ્તાવના.

આ જગત સુખદુઃખાત્મક અને જડ ચેતનાત્મક આદિ ખીચડીયું છે. ઘડીમાં સુખ, ઘડીમાં દુઃખ. ઘડીમાં હસે અને ઘડીમાં રડે. ઇચ્છે છે સુખને ઐશ્વર્ય, અને આવે છે અશુચિંત્યુ દુઃખ અને દ્રારિદ્ર્ય. પ્લેગ થવાની કોઇ ઇચ્છા રાખતું નથી. છતાં પ્લેગ થાયછે અને આગ લાગેછે. દુઃખી અને દરિદ્ર માણસ જાણે છે કે મને કંઈ મળવાનું નથી તેને એકાદ સોરટીમાં કે કોઈ ખીજી રીતે દ્રવ્ય મળી સુખ અને વૈભવ પ્રાપ્ત થાયછે. તેથી કરીને યોગી એમ જાણે છે કે આ બધી ગરબડ સરખડ ગુણત્રયની છે. તેથી તે સુખ કે દુઃખ, ઐશ્વર્ય કે દ્રારિદ્ર્ય એ સર્વને વિષે બેદરકાર રહે છે. “ખાતાં ખાંડ અને ચાલતા રેત” એનો અર્થ એ છે કે ખાંડ ખાતી વેળા ફાકો મારીએ તો ગળ્યું લાગે પણ ચાલીએ ત્યારે અંદરથી રેતી નીકળે. જેવી રીતે ખાંડનું કોટીંગ કરેલી કરીનાઇનની ગોળા ગળી ગયા તો ગળી લાગે અને ચાલીએ તો કડવી ઝેર લાગે તેવું આ જગત છે. તેથી કરીને દુઃખ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય તેનો માર્ગ લોક કલ્યાણ અર્થે આ યોગશાસ્ત્ર રચીને મુનિ શાર્દૂલ પાતંજલિએ દર્શાવ્યો છે. આ શાસ્ત્ર કંઈ જાદુગરનો કાચળો નથી કે “દેખ દેખ ચમડા કા સાપ બનાતા હું” “ઓર માણસ કા ખયુતર બનાતા હું” અથવા તો સુડા બહોતેરીની વાત નોવેલ કે અરેબિયન નાઇટસની વાતો જેવું નથી પણ વિદ્યાબ્યાસની પેઠે સતત અભ્યાસ કરી જાતે અનુભવ મેળવી સર્વ ઐશ્વર્ય અને વૈભવને મેળવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં તેને લાત મારી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર અનુભવી સર્વત્ર વિજય સંપન્ન થઇ સર્વ શક્તિ સ્વરૂપ મેળવી સર્વ બંધનથી છુટી જવું એ આ શાસ્ત્રનું ફળ છે.

અભ્યાસ કરનારને જ્યારે નીચે મુજબ અનુભવ થાય ત્યારે સમજવું કે મને યોગાભ્યાસ અનુકૂળ છે. તેથી મારે તેમાં મંડયાજ રહેવું જોઇએ.

એકાંતમાં બેઠા પંખી યોગાસન વાળવું. પંખી જ્યારે મન સ્થિર થવા માંડે છે તેમ તેમ બે બૂની મધ્યે કંઈક કાળો પદાર્થ એકઠો થતો જાય છે પણ જો મન ખીજા વિષયમાં જઈ સહજ ચંચળ થાય તો તે ગાઢો અંધકાર ખસી જાય છે અને શ્વાસોશ્વાસ સ્થિર રહી શકતા નથી. કારણ કે શ્વાસોશ્વાસ અને મન ચક્રવાક અને ચક્રવાકી સમાન સાથે સંકળાયેલા છે.

વાદળાં ઘેરાયાં પછી વરસાદની ઝીણી ઝીણી કુશકી ઉડતી હોય તેવું દેખાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વર્ણન કરેલું છે.

તારાના જેવું તેજ આંખ મિંચતા દેખાય ત્યારે જીવનું સ્વરૂપ અભ્યાસી એ જોયું એમ સમજવું.

ચંદ્રની ચંદ્રિકા જેવું અથવા ચંદ્ર સમાન તેજ આંખ મિંચતા જણાય ત્યારે અભ્યાસી ઇશ્વરભાવને પામ્યો એમ સમજવું.

જ્યારે સૂર્ય જેવું તેજ આંખ મિંચતા જણાય ત્યારે અભ્યાસી બ્રહ્મભાવને પામ્યો એમ સમજવું.

મહાત્મા અને દુરાત્મા એની પરિક્ષા એ છે કે જેના મન વાણી અને કર્મ એકજ હોય અને જેનું હૃદય પ્રેમયુક્ત કરુણામય અને હસતું મુખ અને મીઠી વાણી અપ્રપંચી હોય તેને મહાત્મા કહે છે. જેનું મન જૂદું, કર્મ જૂદાં, અને વાણી જૂદી કૃત્રિમ તથા ઠગાઈ ભરેલું હાસ્ય, કઠોર હૃદય ઇત્યાદી હોય તેને દુરાત્મા કહે છે.

આ શાસ્ત્ર ઇશ્વરમાંથી વેદદ્વારા પ્રકટ થયું છે. તે મુનિવર્ય પાતંજલિએ કુંકા અને થોડા સૂત્રમાં રચ્યું છે. તેનો આશય મેં યથામતિ રચ્યો છે. મારી આંખે ઘણા વખત થયાં દેખાતું નથી, તેમ વંચાતું નથી. તેથી આ પુસ્તક રચી સર્વ વિદ્વાનોના ચરણમાં નમ્રતાપૂર્વક હું મૂકું છું. માટે એમાં જે કાંઈ ભૂલ ચૂક હોય તે સુધારી લેવી.

નાગર કૃષ્ણીયા સુરત.

હર્દિરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત.

ૐ મંગલમ્

યસ્માત જાતં જગત્ સર્વં, યસ્મિન્નેવ વિલીયતે ।

યેનેદં ધાર્યતે ચંવ તસ્મિન જ્ઞાનાત્મનૈ નમઃ ॥ ૧

જે સર્વ શક્તિ જ્ઞાન બંડારમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું જેની સંહાર શક્તિ વડે જેમાં લય પામ્યું જે પોતાની પાલન શક્તિ વડે કરીને આ જગતને ધારણ કરી રહ્યા છે એવા મારા હૃદયની ગુહામાં સાક્ષી રૂપે સંસ્કૃતણ થનાર જ્ઞાન સ્વરૂપ ઇશ્વરને શરણે જઈ હું અનન્ય ભાવે વારંવાર નમન કરું છું.

યોગેન ચિત્તશ્ચ, પદેન વાચાં ।

મલં શરીરસ્યસુ વૈચકેન ॥

યો પાં કરોતિ વિદુષો પ્રવરં મુનિનાં ।

પાતંજલિમ પ્રાન્જલિ માનસ્તોમિ ॥ ૨

હિમગીરીની ફલદ્રુપ તળેટીમાં, ગંગાના નિર્ભળ ઝરણુ વહે છે ત્યાં આગળ એક ગુહામાં જે મનનશીલ મુનિવરે પરાપકારાર્થે યોગશાસ્ત્ર રચીને ચિત્તના રજસ તમે મલ ધોઈ નાંખી મુક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર રચીને અશુદ્ધ અને અનર્થકારક વાણીને શુદ્ધ થવા તેના નિયમ રચ્યા તેમજ વૈદ્યકશાસ્ત્ર રચી શરીરના રોગનું અને નિર્બળતાનો નાશ કરી સર્વને સુખનો માર્ગ દર્શાવ્યો એવા અમેને પાવન કરનાર મુનિ શાહુલ પાતંજલિને સવિનય અતિ નમ્રપણે હું સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.

સમાધિ નિર્મૂત મલસ્ય ચેતસો, નિવેષીતાત્મનિ યત સુખં મવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતું તદાગિરા, સ્વયં તમતંકરણેન ગૃહ્યતે ॥ ૩

જે ચિત્તના કલિ ક્ષેશ અને દુઃખ કે જે રજસ તમે મલથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને સમાધિવડે જેમણે ધોઈ નાંખી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ કર્યું છે અને જે ચિત્ત આત્મસાક્ષાત્કાર વડે તેમાં લિન થઈ દૂધમાં સાકરની માફક ઓગળી ગયું છે તેના જીવાત્માને જે કાંઈ અનહદ સત્ય આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવાને કોઈની વાણી સમર્થ થતી નથી એટો ફક્ત પોતાનું અંતઃકરણજ અનુભવ લે છે.

અર્ધોન્મિલિત લોચન સ્થિર મના નાસ્રામ્ દત્તે ક્ષણઃ ।

ચંદ્રાર્કાંવપિલીનતા મુપનયતનિસ્પંદભાવે સ્થિતઃ ॥

જ્યોર્તિરુપમશેષ બીજ મન્થિલમ્ દેદિપ્યમાન પરં ।

તત્પં તત્પદમેતિ વસ્તુ પરમમ વાચ્યં કિંમત્રાધિકં ॥ ૪

શાય, સ્નાન, પંચમહાયત્ર કરી અગ્નિનો હોમ કરી પર્ણકૂટીમાં આસન ઉપર વિરાજમાન થએલા યોગીના ખોળામાં નિભય થઇ બેઠેલા મોર અને જેની પર્ણકૂટીમાં અને આળુઆળુએ નિખાંત રૂઢ ફરતાં હરીણુ જ્યાં છે ત્યાં દૃઢ આસનવાળી આખા શરીરે ભખ્મ યોગેલી અને જટા જેણે બાંધેલી છે એવા યોગી જેના સ્મિત વદનની પ્રભાએ બાર યોજન સુધી સ્વાભાવિક વૈરનો નાશ કર્યો છે અને વાદ્ર બકરી તથા સર્પ નોળીયો મિત્રભાવ રાખી પરસ્પર રમે છે. ત્યાં અર્ધા આંખ મીચેલી અને નાશિકાના અગ્રભાગ ઉપર દ્રષ્ટિ અને મન સ્થિર કરેલું છે અને ઇડા પાંગલા નડી કુંભક કરી લય પમાડી છે અને સુપ્રભાસાર્ગે જેના પ્રાણે પ્રવેશ કર્યો છે. અને લાકડાના ટુંકા જેવા હલન ચલન વગરના થઇ રહ્યા છે અને ચિદ્રુપ બ્રહ્મભાવને પામ્યા છે. અને જ્યાં ત્યાં પ્રકાશ અને જ્ઞાનજ્યોતિ છવાઇ રહ્યાં છે. અને આ જગતના બીજરૂપ જે પ્રકૃતિના સર્વ પદાર્થો જેણે જાણ્યા છે. એવા તેજ પુંજ યોગીના તું, હું, ભાવ મટી તત્ત્વ પદને પામ્યા છે અને જેમણે જે કંઈ મેળવવાનું છે તે મેળવ્યું છે. તેનું વર્ણન કરવાને વાણીમાં સામર્થ્ય નથી. ત્યારે એ અનુભવગમ્ય વસ્તુને શી રીતે વર્ણી શકાય ?

સ્વેચ્છાગતિ ક્વચ્ચન પાદપ શૈલ સિંધુ ।

મૂર્ખંડ સૂર્ય શશિમંડલ દત્ત દ્રષ્ટિ ॥

ઘર્માર્થ કામ ચરિતાની સતાં વિલોક્ય ।

સ્ત્રીં સ્ત્રેચરેશ ઇવયાતિ બુધાઃ પરત્વમ્ ॥ ૬

પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારો કોઇ વખતે ઝાડ ઉપર બેસનારો. કોઈ વખતે પર્વતની ટોચ ઉપર જઇ બેસનારો. કોઇ વખતે સમુદ્રના મધ્યમાં મોટા ઝાઝના ડોલ ઉપર બેસનારો ગરૂડ જે પ્રમાણે કોઇ વિમાનમાં બેસી ઉડે ઉડે અને ભૂગોળના પૃથ્થ ભાગ ઉપર નીચે દૃષ્ટિ ફેંકે અથવા તો સૂર્ય મંડલ અને શશિમંડલ તરફ ઉડે પોતાની દૃષ્ટિ કરી સર્વ દીશાઓનું નિરિક્ષણ કરતો જાય અને ઉડે ચડતો જાય તેવા ગરૂડના જેવો યોગી સત્પુરુષોના ધર્મ, અર્થ, કામ, અને ચરિત્રો નિહાળતો સ્વધર્મ સ્વદેશ અને સજ્જનો ઉપર હું કેવી રીતે ઉપકાર કરી શકું અને તેમને બંધનથી. મુક્ત કરી શકું એવા પરોપકૃતિના વિચાર કરતો કરતો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

॥ ૐ તતસ્ત બ્રહ્માર્પણ મસ્તુ ॥

શ્રી પાતંજલ યોગસૂત્રનો આશય.

અથ યોગાનુશાસનમ્. ॥ ૧

હવે યોગશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરીએ છીએ.

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ. ॥ ૨

યોગ એટલે મનની ભટકતી વૃત્તિઓને રોકવી તે.

તદાદૃષ્ટુ સ્વરુપેષ્વસ્થાનમ્. ॥ ૩

ભટકતી વૃત્તિ અટકાવવાથી-રોકવાથી ધૃત્વરમાં ભળી જવાય છે.

રજસ તમો મલથી ડહોળાયલું રેલ આવેલી નદીનું જળ જે બહુ વેગવાન થઇ ધસ્યું ચાલ્યું જાય છે અને જેમાં ઘણા તરંગો ઉછળે છે. તે તેને તળીયે શું છે તે કાંઈ દેખાતું નથી. પણ બ્યારે ઉનાળામાં અપોરે નિર્ભળ અને સ્થિર જળ હોય ત્યારે સર્વ વસ્તુ નદીને તળીયે હોય તે જણાય છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મ અથવા ધૃત્વર જે સર્વ વસ્તુનો અગ્નનો છે તે બુદ્ધિ સત્ત્વ મલિન હોવાથી ભટકતી વૃત્તિઓ અને વિકલોન્દ્રિય તથા મલિનતા જેમાં છે તેને જણાતા નથી.

વૃત્તિસારુપ્યમિતરજ. ॥ ૪

મનોવૃત્તિઓ બહાર ભટકતી રહે છે ત્યારે જેવી વૃત્તિઓ હોય છે તે પ્રમાણે જગતમાં જન્મ આયુષ્ય અને ભોગ મળે છે.

મૂઠ ચિત્તવૃત્તિવાળા એ યોગની કોઈપણ ભૂમિકામાં નથી. એવા રાક્ષસો મલિન, પિશાય તમોગુણથી આચ્છાદિત નિદ્રા આલસ્ય પ્રકૃતિવાળા પારકાને દુઃખી કરી તેમાં રાજ થનાર દરિદ્રો બેવચની હોય છે. જેવાકે કુંભકર્ણુ આદિ.

ક્ષિપ્તે વામીઓના પંચમકાર સેવનારા એટલે દારૂખાજ-રંડીખાજ પારકાને મારી તેનું માંસ ખાનાર, પૈસાના લોભી, સંસાર વિષય સુખની અતિ તૃષ્ણાવાળા, શિષ્યોદર પરાયણ પુરૂષો હોય છે. એઓમાં રજેગુણ અને તમોગુણ વિશેષ હોવાથી અતિ પ્રયત્ન સંસારસુખને માટેજ હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે રાવણ અને દુર્યોધન છે. રાવણ બ્રાહ્મણનો છોકરો છતાં મધ માંસ ખાનાર, દારૂ પીનાર રંડીખાજ સોનાની લાલસાવાળો હતો. દુર્યોધન પણ તેવોજ સમજવો. આવા ચિત્તવાળા માણસને ક્ષિપ્તે ચિત્તવાળા કહે છે.

વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા યોગીનું મરણ થયે તેને મનુષ્યનો જન્મ આવે છે. અને એને સ્થૂળ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. રોગ દુઃખ દારિદ્ર્ય, જરા, મરણ, અયપણ, અકાળ મૃત્યુ, વિકળ મન, વિકળ ઈન્દ્રિય, ધડીમાં રડતો અને ધડીમાં હસતો, એવો જન્મ થાય છે.

એકાગ્રચિત્ત ભૂમિકાવાળા યોગીનું અધવચ મૃત્યુ થયે પિતરોનો જન્મ, ચંદ્રલોક અથવા બીજા તારા ગણોમાં થાય છે. તેમના શરીરમાં જળતત્વ વિશેષ હોય છે. લીંગ શરીર ધારણ કરનારા, પવિત્ર, પોતાનો વંશ વધારવાની ઇચ્છાવાળા, વંશજો ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખનારા દાનેશ્વરી કન્યાદાન, પૃથ્વીદાન, ગોદાન, નદી, કૂવા અંધાવનારા, અન્નછત્ર અંધાવનારા, ધર્મશાળા અંધાવનારા, લોકહિત કરનારા, અવિદ્વાન, દેશ અને પરોપકારને અર્થે પ્રયત્ન કરનારા હોય છે.

નિરૂદ્ધ ચિત્તવાળાને દેવાદિનો જન્મ થાય છે. દેવનું શરીર જેને સ્વર્ગ કહે છે ત્યાં તેનું સુખ્ય સ્થાન છે. જેનામાં સત્વગુણ અતિશય છે તે દેવ થાય છે. આ ગતિ સુખ્યત્વે કરી ચારિત્ર્યવાન વિદ્વાનની થાય છે. આ દેવ શરીરમાં તેજનો ભાગ સૂર્ય અગ્નિ આદિનો વિશેષ હોય છે. તેમને લીંગ શરીર છે પણ જે જે શરીરની ઇચ્છા ધારે તે તે શરીર ધારણ કરવાની અને સર્વત્ર ગમન કરવાની શક્તિ તેમનામાં છે. અને અનંત લોકમાં તેઓ યથેચ્છ સુખ ભોગવે છે. દેવ શરીરમાં અન્ય ચારભૂતોના ભાગ સહેજ હોય છે. સતિ, સ્વદેશાર્થે-પરોપકારાર્થે ધર્માર્થે ધર્મયુદ્ધમાં મરનાર, વગેરેને મરણાંતર એ દેવ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. (રાજ્ય લોભી કે ધનલોભીને યુદ્ધમાં મરણ થયે કાંઈ દેવ શરીર પ્રાપ્ત થતું નથી) તેમાં બાલપણું અને વૃદ્ધપણું, ગર્ભવાસ રોગ, અલ્પ આયુષ્ય, દુઃખ અને દારિદ્ર્ય એવાં કાંઈપણુ કષ્ટ નથી. જન્મે ત્યારથીજ ધણું કરી બાવીશ વર્ષની ઉમરના હોય તેવાં યુવાન શરીર તેઓનાં હોય છે.

વૃત્તયઃ પંચતયઃ ક્ષિપ્તઃક્ષિપ્તઃ ॥ ૫

સર્વ મનોવૃત્તિને પાંચ વિભાગમાં સમાવી મૂકી છે. અને તે ક્ષેષ-ચાળી અથવા તો સુખવાળી હોય છે.

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ ॥ ૬

તેનાં નામ ૧ પ્રમાણ ૨ વિપર્યય ૩ વિકલ્પ ૪ નિદ્રા અને પાંચમીનું નામ સ્મૃતિ છે.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમઃ પ્રમાણાનિ. ॥ ૭

૧ પ્રત્યક્ષ. ૨ અનુમાન. ૩ વેદશાસ્ત્રાદિક ગ્રંથોનું પ્રમાણ છે. તેથી ચર્ચાર્થ સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રુપપ્રતિષ્ઠમ. ॥ ૮

વિપર્યય એટલે પ્રાંતિજન અજ્ઞાન. ખરાના સરખું દેખાય તે. જૂઠું છે. તે ખરું દેખાય.

શબ્દજ્ઞાતાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પ. ॥ ૯

શબ્દમાત્ર બોલાય પણ તેમાં કંઈ વસ્તુ ન હોય, જેમકે સસલાનાં શીંગડા. વાંઝણીનો છોકરો. વાંઝણીને છોકરો હોય નહિ પણ વાત કરવામાં વાંઝણીનો છોકરો એવું બોલું બોલાય છે તે જ્ઞાનનું નામ વિકલ્પ વૃત્તિ છે.

અભાવપ્રત્યયાલંબના વૃત્તિર્નિદ્રા. ॥ ૧૦

જડ સરખી સ્થિતિ જે શૂન્ય સરખા તમોણુઆત્મક ભાવને પ્રકટ કરે છે તેનું નામ નિદ્રા.

અનુભૂત વિષયાડસંપ્રમોષ સ્મૃતિ. ॥ ૧૧

અનુભવેલા વિષયનું જે યથાર્થ જ્ઞાન છૂપાવી ન રાખતાં જેવું તે તેવું સંસ્કારરૂપે ફરી ઉદય કરી સ્મરણમાં લાવવું તેનું નામ સ્મૃતિ કહે છે.

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધ. ॥ ૧૨

આ પાંચ વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ એટલે વારંવાર રટણ કરવું, અને બીજી વસ્તુ ઉપર અભાવ રાખવાથી-એટલે વૈરાગ્ય રાખવાથી થાય છે. અને વૃત્તિઓ રોકવાની શક્તિ આવે છે.

તત્રસ્થિતૌ યત્નોડ્ભ્યાસ. ॥ ૧૩

વારંવાર ગોખવું અથવા પ્રયત્નથી રટણ કરવું અને વિચાર કરવો. તેનું નામ અભ્યાસ.

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતો દૃઢભૂમિ. ॥ ૧૪

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય લાંબા વખત સુધી હમેશ પાળવો તેથી મન દૃઢ થાય છે.

દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિતૃષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ. ॥ ૧૫

આંખે જેએલી વસ્તુ અથવા કાને સાંભળેલી વસ્તુ વિષયનું તૃષ્ણા રહીત થવું એટલે તેમાં મોળા પડવું તેનું નામ વૈરાગ્ય છે.

વૈરાગ્ય એ પશુઆદિકમાં જે શક્તિ નથી તે કરતાં મદોન્મત હાથીના માથા ઉપર જેવી અંકુશરૂપી શક્તિ છે તેવી કામદોષાદિક પડિપુ ઉપર જ્ય મેળવવાને માટે બુદ્ધિની અદ્વિત શક્તિ કે જે પશુમાં નથી અને વિદ્યાભ્યાસ કરનારા યોગીના હૃદયમાં ઉદય થાય છે અને એ પડિપુ નિર્મૂળ થઇને નહિ

સરખા થઈ જઈ મધરને ઓળખવાનો અને તેની તરફ જવાનો દેવયાન-
માર્ગ ખુલ્લો બનાવી તે મધરની સાથે મેળાપ કરાવનાર યુદ્ધ શક્તિ તેનું
નામ વૈરાગ્ય છે.

આ વિષયમાં એક પુરાણીએ વાન કહી તે નીચે પ્રમાણે છે.

બ્રહ્માએ પ્રથમ સાત્વિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તે સમયે અંગિરાદિક ઋષિઓ
ઉત્પન્ન થયા. તેમને વેદ ભણાવ્યા અને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું. તરતજ તે ક્ષણે
આ સાત્વિક સૃષ્ટિના લોકોમાંથી સ્ત્રી અને પુરૂષનો ભાવજ જતો રહ્યો. સર્વ
બ્રહ્મભય દૃષ્ટિથી જેવા લાગ્યા. અને સંકલ્પસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. કામધેનુ અને
કલ્પવૃક્ષ આવીને ઉભાં રહ્યા. અને સુખ, સુખ. આનંદ, આનંદ, અભેદયુદ્ધિ
સર્વશક્તિ, સ્વેચ્છામતિ, અપ્રતિહત, બલ, અનંતશક્તિ, અનંતજ્ઞાન, ઇત્યાદિ સર્વ
શુભ અને ઉત્તમ ગુણોથી ભરપુર થયા. અને પરમપુરૂષનું જ્યોતિ સ્વરૂપ ધ્યાન
ધરવા લાગ્યા. તે સમયે તેમને સમાધિમાંથી જગાડી બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા કે
હે પુત્રો ? આ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરો. લગ્ન કરો. સદ્વંશને વધારો. મેં તો
તમને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને ઉત્પન્ન કર્યા છે. તે સમય બધા સ્ત્રી પુરૂષો એકદમ
બોલી હકયા કે હે અમારા ઉત્પાદક પિતાનું અભિમાન ધરાવનારા હમારાથી ભિન્ન બેદ
યુદ્ધિવાળા અને સ્વરૂપનું ભાન ભૂલેલા અમને તમો લાગો છો. **સર્વસ્થલવિદંબ્રહ્મ.**
તમે અને અમે દ્રષ્ટા સાક્ષી ચિદ જ્યોતિરૂપ છીએ તે તમે કેમ ભૂલી ગયા.
બ્રહ્માજી ગભરાયા અને ઉત્તર સુઝયો નહિ તેથી વિષ્ણુ પાસે ગયા. અને
કહ્યું કે મેં સાત્વિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી પણ તેઓ કાંઈ લગ્ન કરી વંશ
વધારતા નથી અને મને શીખામણુ દે છે. તો હવે મારે શું કરવું ? અને
સૃષ્ટિ કેવી રીત વધારવી. મારે વિષ્ણુભગવાને હસીને ઉત્તર આપ્યો કે હે બ્રહ્મા ?
આ સૃષ્ટિ તમે સર્વોત્તમ ઉત્પન્ન કરી છે તેનો નાશ કરવો યોગ્ય નથી પણ
એક યુક્તિ રચો. રજોગુણુ તમોગુણુને શરણે જાઓ તે પ્રમાણે બ્રહ્માએ રજો-
ગુણુ તમોગુણુને કહ્યું કે મને મદદ કરો તેની સાથેજ એ બે ગુણોએ મહા
મોહ, લક્ષ્મી, મદિરા, કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, અભિમાન, અવિદ્યા, વિકલેન્દ્રિય,
મન, યુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ અસત્ય, અન્યાય, અધર્મ, ઇત્યાદિ જન્મ મરણ ચક્રનું
સૈન્ય લઈ પેલી સાત્વિક સૃષ્ટિને દમન કરવા માંડ્યું તેથી કરીને એક એકની
સ્ત્રી ઉચકી લઈ વ્યભિચાર કરવા માંડ્યો. પૈસા માટે કાપાકાપી, મારામારી
છાગ કપટ ચાલવા માંડ્યું. વર્ણશંકર પેદા થવા માંડ્યા. પહાડ ખોદવા માંડ્યા.
ખાડાઓને પૂરવા માંડ્યા. અને સમુદ્રને ઉલેચવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. દૈત્યો,
રાક્ષસો, પીશાચ. ગાંડ પણ ન ધુએ એવા અપવિત્ર દુષ્ટો ઉત્પન્ન થયા
અને મનુષ્યત્વમાંથી પશુત્વમાં આવ્યા.

તેની પાછળ ભૂખરૂપી રાક્ષસ પેદા કર્યો. તેણે પોતાના છોકરાને પણ કાપીને ખાવા માંડ્યા. લક્ષ્મીને માટે દૈત્યો વારૂણીના શીશા હાથમાં લઈ પીને મદોન્મત થઈ ખારખૂન લડાઈ અને વ્યભિચાર કરવા લાગ્યા. હું મોટા દ્રવ્યવાન, હું શોખીન, હું વિલાસી, હું આખી પૃથ્વીનો માલીક, અને સ્વતંત્ર. ઇત્યાદિ બોલી ડુલાવા માંડ્યા. ખીજી પાસથી ટાંકી, પ્રમેહ, ચાંદી, મરણ, વિશ્વાસઘાત, નિંદ્રા, તૃષ્ણા, આધિ, વ્યાધિ, ભય, ઉગ્મગરા. છળ, કપટ, દંભ, કોઈની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી વીગેરે દુગુણો ઉભરાવા લાગ્યા. અને મહા-જનન, અગ્નિદેવ, પિતરો ઇત્યાદિની સાનિધ્ય આપેલા લક્ષ્મીના કોલકરાર તોડી ધૂણીથી છૂપી રીતે ‘ખાય તેનું ખોદે’ એવી વ્યભિચારિણી નીતિને ધારણ કરી પાપ થવા લાગ્યા. આ વિશ્વાસઘાતનું પરિણામ શું થશે તે કોઈ લેખવતાં નથી.

આવી રીતે બ્રહ્માએ સાત્વિક સૃષ્ટિ ઉપર ત્રેરેલા રજસ તમોગુણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી બ્રહ્મભાન ભૂલાવી દુઃખ, દૈન્ય, દારિદ્ર્ય, રોગ, ભય, દુષ્કાળ, અકાલ મરણ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિમાં વધારવા લાગ્યા. જવલ્લે કોઈએકજ આ વિષયએ બતાવેલી રજસ તમોગુણની જાળમાંથી કોઈ મહાત્મા યોગીએ બચી ગયા. પણ આખી દુનિયામાં તે જાળ વધવા લાગી અને કાયમ રહી.

તત્પરં પુરુષશ્ચાત્તેર્ગુણૈતૃણ્યમ. ॥ ૧૬

તેથી કરીને રજોગુણ અને તમોગુણરૂપી મેલ ધોવાઈ જવાથી શુદ્ધ સત્વમાત્ર બાકી રહે છે. અને તેથી સુખ આનંદ ચૈતન્યમેધની અનંત ધર્મ ધાર! વરસે છે. અને સર્વ ક્ષેષકર્મની નિવૃત્તિ થાય છે. અને સંપ્રત્ત્યક્ત-યોગના સંસ્કારજ માત્ર અવશેષ રહે છે.

એ ગુણત્રયને સમજવા માટે તેના અધુરા અંગ્રેજી શબ્દોમાં સમજાવીએ તો માયાને મેટર (Matter) કહી શકાય. અને મેટરને ગતિમાં મૂકનાર એનરજી (energy) એટલે નિંગુણ બ્રહ્મ કહી શકાય. એનરજી ચૈતન્ય છે. મેટરના ગુણત્રયના મોલીક્યુલસ (molecules)ને એટલે પરમાણુઓને ત્રણ જાતના એલીમેન્ટસ કહી શકાય. એ એલીમેન્ટસમાં ફાર્સીસ અને શીગર કરવાની શક્તિ છે. એક ગુણને સેન્ટ્રી ફ્યુગલ (Centri fugul force) ફોર્સ કહી શકાય, બીજાને સેન્ટ્રી પીટ્રલ ફોર્સ કહી શકાય અને ત્રીજાને ડેડ પોઇન્ટ (Dead point) અથવા ઈનરસા કહી શકાય. તેમજ પ્રથિવ જલ તેજ વાયુ આકાશ એને આપણામાં પંચતત્વ કહ્યાં છે પણ સ્ટેટસ ઓફ મેટર (States of matter) કહેવાય. જેવા કે સોલીડિટી (Solidity), લીક્વિડિટી (liqUidity) એસસરેટ પોરાસિટી (Poracity) લાઇટ અને

હીટ કહી શકાય. આ શબ્દો કાંઈ બરાબર લાગી શકે એમ નથી. પણ બમી ગયલા ચિત્તના અધકચરી ચરેલી અખાધુ દાળ જેવા નાસ્તિકોને સમજાવવા માટે લખ્યું છે.

વિતર્ક વિચારાનંદાસ્મિતાઽરુપાનુગમાત સંપ્રજ્ઞાત. ॥ ૧૭

વિતર્ક એટલે સ્થુલ સાક્ષાત્કાર. સ્થુલ વસ્તુનું કારણ જે તન્માત્રાઓ છે તેનું નામ વિચાર. સુક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોનો ધ્યાનથી સાક્ષાત્કાર તેનું નામ આનંદ. અહંભાવપણાનો વસ્તુ સાક્ષાત્કાર તેનું નામ અસ્મિતા. અહંકાર વિષયક વૃત્તિ જ્ઞાન તેને અસ્મિતા કહે છે.

આ ચાર વૃત્તિ વિચારના નામ સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જેમ કોઈ શિખાક ધનુષ્યકાર પ્રથમ સ્થુલનો વેધ કરતાં શિખે છે. એટલે કે મોટી વસ્તુને વિંધવામાં પ્રવીણતા મેળવ્યા પછી ઝીણી વસ્તુપર લક્ષ્ય સાધે છે અને તેને વિંધવા માટે છેલ્લા પછી ઉડતા પક્ષીઓને વિંધવામાં પ્રવીણતા મેળવે છે અને છેલ્લીવારે શબ્દવેધી થઇ ધારેલાલક્ષ્યપર અચૂક નિશાન મારે છે તે પ્રમાણે પ્રથમ યોગી સ્થુલવસ્તુમાં વિચાર જોડી તદ્વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવી ફતેહ પામે છે. અને ધાર્યું કરે છે. તેને વિતર્ક યોગની સંજ્ઞા અપાય છે. એજ પ્રમાણે મન ઇન્દ્રિયો અને અહંકાર એ વિષયમાં વિચાર જોડી શકે અને સાક્ષાત્કાર થાય તેને વિચાર આનંદ અને અસ્મિતા યોગ કહે છે.

વિરામ પ્રત્યયામ્યાસ પૂર્વઃ સંસ્કાર શેષોઽન્ય ॥ ૧૮

વૃત્તિઓનોલય અને સંસ્કાર ધોવછ જાય તેનું નામ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે.

ભવપ્રત્યયો વિદેહેપ્રકૃતિલયાનામ ॥ ૧૯

સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય ત્યાં સુધી જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં રહેતું તેનું નામ જીવન્મુક્તિ છે.

અદ્વાવોર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકં હતરેષામ ॥ ૨૦

ધમ્મરમાં પ્રીતિ પૂર્વક શુદ્ધ બાવના રહેવી તેનું નામ અદ્વા. આ અદ્વા દૃઢ થયા પછી ધમ્મરના નિયમ રચના, અને શોધમાં વારંવાર પ્રયત્ન કરી દૃઢ થવું એ દૃઢતાથી સ્મરણશક્તિ જોરાવર થાય છે. એટલે પછી તે માણસ ધમ્મરને કદાપિ ભુલતો નથી. ધમ્મરને કદાપિ ન ભુલવાથી તેમાંજ ચિત્ત સ્થિર થઈ રહે અને વિવેકજન્ય જ્ઞાન થઈ સર્વમાં ધમ્મરજે એવો સંસ્કાર રહેછે. તેથી રજસ તમો મલ્લના સંસ્કાર બળી જાય છે. તેને સંપ્રજ્ઞાત યોગ

કહે છે. તેમાં અધિક સ્થિર થવાથી સર્વમાં ઈશ્વર છે એવો સંસ્કાર પણ રહે નહિ અને એ સંસ્કાર રહિત થાય અને પોતેજ એક અદ્વૈત આત્મા છે એમ જાણી તેમાં લિન થઇ જાય તેથી સર્વ શક્તિ સર્વ રૂપ સર્વ બલ સર્વ વસ્તુનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય સ્થિતિ થવી તેને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે.

તીવ્ર સંવેગાનામાસન્નઃ ॥ ૨૧

અતિઉત્કટ એટલે અતિ જોરાવર. અતિવેગવાળી પ્રબળ ઇચ્છા રાખે છે તેને વહેલો લાભ થાય છે.

મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત તતોઽપિ વિશેષ ॥ ૨૨

મંદ-થોડો થોડો અને અતિ વેગવાન પ્રયત્નથી વધતું ઓછું ફળ થાય છે. એટલે જેવો પ્રયત્ન હોય છે તેવું ફળ મળે છે.

ઈશ્વર પ્રણિધાનાદ્વા ॥ ૨૩

અંહકારરહિત થઇ મન કર્મ વાણી આદિ સર્વ ઈશ્વરને સર્મપણુ કરવું તેથી પણ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે કોઇ કમાન મહાસાગરમાં સાઇક્યુન થવાથી એટલે વાયુનું તોફાન થવાથી પોતાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઇ પહાણુ ડુબી જશે એવી ધાસ્તીથી સુકાન અને સદ છોડી દઈ હાથ જોડી ઈશ્વરને સ્તવે છે કે હવે તારા વગર અમને કોઇ બચાવનાર નથી. તારે ગમે તો તાર કે માર તે પ્રમાણે આ સંસારમાં વિકલેન્દ્રિય નિષ્ફળ થએલો અને પંચકલેશમાં રીબાતો જીવ સર્વસ્વ ઈશ્વરને સંપુરત કરી તેને અનન્ય બાવે શરણુ થાય છે તેને ઈશ્વરપ્રણિધાન કહે છે.

કલેશકર્મવિપાકાશૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષ વિશેષ ईश्वर ॥ ૨૩

કલેશકર્મ કર્મનાફળ કર્મના સંસ્કાર ઈશ્વરને વળગી શકતા નથી. જીવ ચૈતન્યમાં સર્વોત્તમ જગનનિયામક ચૈતન્ય તે ઈશ્વર છે. અને તે માયાના સ્વામી છે.

તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞ બીજમ ૨૪

ઈશ્વરમાં સર્વનાં બીજ છે. કે જેમાંથી સર્વ જ્ઞાન સ્પુરણુ થાય છે. મનુષ્યના મનમાં પદાર્થનું સીમાબદ્ધ સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે. પરંતુ અનંતજ્ઞાન નથી માટે અનંત જ્ઞાનના ગુરુ જે સદાશિવ ઈશ્વર છે તે દ્વારા મનુષ્યને અધિપરંપરા બોધ થાય છે. એટલા માટે ગુરૂની આવશ્યકતા છે.

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

ईशान सर्व विद्यानां ब्रह्माधिपतिं ब्रह्मणोधिपतिं ब्रह्मा शिवोम
अस्तु सदाशिवोम. પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ (બ્રહ્મવેદ)

અર્થે સર્વ વિધાના શિખરનારા સદાશિવ છે. અનંતજ્ઞાન જેમાં છે તેનું નામ બ્રહ્મ. મનુષ્ય નવ પ્રકારે આંધળો છે. તે આંધળાના અંધો તેમજ કાયદા અને જ્ઞાન અનંત હોઈ શકતા નથી. હું પૂછું છું કે તમે તમારી સ્ત્રીને જોઈ છે ? કે જેની સાથે રોજ વ્યવહારમાં આવો છો. તો કહો કે તેના માથે કેટલા નિમાળા છે. ? તેની પીઠ ઉપર દરાજ થઈ છે તેમાં કેટલા જંતુ છે. કેટલાં ઇંડા છે. અને તે દરેક ઇંડુ ક્યારે ઉત્પન્ન થયું. આવી ઝીણી બાબતો તમે જોઈ શકતા નથી તેટલા માટે તમે તમારી સ્ત્રી વિષે કંઈજ જાણતા નથી એમ કહીએ તો ચાલે. માત્ર બહારની ચામડીનો રંગ જુઓછો અને તે પણ બરાબર નહિ. તમે નવ પ્રકારે આંધળા છો તે નીચે મુજબ.

૧ તમારી આંખમાં સૂર્યો આંજ્યો છે એ કાળો સૂર્યો તમે જોઈ શકો છો ? ના. એનું કારણ એટલુંજ છે કે તે અતિ નજીકમાં નજીક તમારી પાસે છે.

૨ ક્ષીતિજની પેલી તરફ એક હિંદુસ્તાનનો માણસ અલ્યારે ઇંગ્લંડમાં તેનો એક મિત્ર થું કરે છે તે જાણો છો ? ના. એનું કારણ એ છે કે એ ક્ષીતિજની પેલી તરફ બહુ દૂર છે.

૩ માઈક્રોસ્કોપની મદદ વગર એટલે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદ વગર પ્લેગ વીગેરેના ઝીણું જંતુ કે પરમાણુ તમે જોઈ શકો છો. ? ના. કારણ કે તે બહુ ઝીણા છે.

૪ તમે આખી પૃથ્વી જોઈ શકો છો ? ના. કારણ કે તે બહુ મોટી છે.

૫ તમે ઉઘોછો તે વખતે માંકણ તમારું લોહી પી ચાલ્યો જાય છે તે કેટલું લોહી પીએ છે તે જાણો છો ? ના. કેમકે તમારી સ્પર્શ ઇન્દ્રિય તે વખતે પોતાનું કામ કરતી બંધ પડી છે.

૬ તમારા ઘરની ભીંતની જોડે પડોસીનું ઘર છે તેમાં પડોસી બેઠો બેઠો થું કામ કરે છે તે તમે જોઈ શકો છો ? ના, તેનું કારણ એકે વચ્ચે ભીંતનો પડદો આવ્યો છે.

૭ તમને કોઈએ એક પુસ્તક વાંચવા આપ્યું તે વખતે તમારું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું કારણ કે કોઈએ તમારા માથા ઉપર એક ડાંગ મારવાથી મગજ ખસી ગયું હતું તેથી વાંચી શકાયું નહિ એ પુસ્તક કયું હતું તે હવે વાંચ્યા વગર જાણી શકો છો ? ના. કેમકે તેમાં થું હતું તે તમને ખબર નથી.

૮ એક માણસ તમને ડગવા આવ્યો. તેના હૃદયમાં તમને ડગવાની દાનત છે પણ મહોડે મીઠી મીઠી વાત કરી મિત્રાચારીનો ભાવ બતાવી તેણે તમને ડગ્યા. એનું અંતઃકરણ જાણવાની શક્તિ તમારામાં હત તો તમે ડગાત નહિ. માટે એ બાજતમાં પણ તમે અંધ છો.

૯ તમે બહુ સારા ચિતારા છો પણ કોઇ શત્રુએ આવી તમારા હાથ ભાંગી નાંખ્યા અને આંગળાં કાપી નાંખ્યા તો પછી તમે ચિત્ર કાઢી શકો છો ? ના. તેમજ તમે આજથી લાખ વર્ષ ઉપરનો ઇતિહાસ જાણતા નથી. તેમ વર્તમાન કાળમાં તમારા ક્ષીતિજની બહાર શું થાયછે તે જાણતા નથી. તેમજ આવતી કાલે શું થશે તેનું ભાવિ જ્ઞાન નથી એટલે તમને સહેજ સાજ કંઇ ઉપલક્ષ જ્ઞાન છે, સત્ય નથી.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે તમારું જ્ઞાન અનંત નથી. અને તમે ગુફ થવાને લાયક નથી. તેમજ તમારા રચેલા ગ્રંથો અમે જોયા તેમાં આદિમાં ગ્રંથારંભે ઇશ્વરનું મંગલ નથી તેમ મધ્યમાં ઇશ્વરનું નામ લઇ પ્રણામ કરવારૂપ મંગલ નથી. તેમ અંતમાં ઇશ્વર કૃપાથી તમારો ગ્રંથ પરિપૂર્ણ થયો તે બદલ તેનું નામ પણ નથી તેથી તમારો ગ્રંથ મંગલ રહિત અમંગલ છે અને તમે કે જેના બનાવનાર છો તે અનિશ્ચરવાદી છો તેથીજ તમને ઇશ્વર યાદ આવતો નથી માટે જેમ ઢેડાને અડકી સ્નાન કરીએ તે પ્રમાણે તમારો ગ્રંથ વંચાય તો અમારા મનમાં પણ અનિશ્ચરવાદ ભરાય અને તમારા જેવા અમે નાસ્તિક થઇએ અને અમને દરેક કુકુર્મ કરવાને માટે માથે અંકુશ ભય પ્રીતિ આશા રહે નહિ માટે તમારું સ્નાન કરી શુદ્ધ થઇ સગુણ ઇશ્વરનું ભજન કરીએ ત્યારેજ અમારામાં મરણ પછી કર્મ ફળ મળવની શુભ આશા સદ્ગુણ અને સત્કર્મનો બદલો મળશે.

સપ્થ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત. ॥ ૨૬

અનંત સૃષ્ટિમાં સર્વ વિદ્યા સર્વ કાળે સ્પુરણ કરનાર શિક્ષક ઇશ્વર છે અને કાળે કરીને તે સીમાબદ્ધ નથી.

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. ૧ સામાન્ય. ૨ વિશેષ. જેવું કે દીવો ઘેર ગયો એટલે હોલવધ ગયો. ઘેર ગયો તે કોને ઘેર ગયો ? પાછો દીવો પ્રકટયો તો આવ્યો ક્યાંથી ? તો તે દીવાનો આકાર જે વિશેષ હતો તે સામાન્યમાં મળી ગયો. જેવી રીતે કે એક વરસાદનું દીપું સમુદ્રના જળમાં સમઘ જાય અને પાછું તેની વરાળ થઇ વરસાદનું દીપું અને તે પ્રમાણે સામાન્ય નિરાકાર અશ્વિમથી વિશેષ આકારરૂપ અલ્પ અને વ્યક્તિરૂપે દીવો પાછો પ્રકટ થયો તેજ પ્રમાણે

કાંડીના ધસનાર વગર દીવો થઇ શકતો નથી. અને ચુનાના ગાંગડામાં ભઠૂંને ક્યુપેલો અગ્નિ સમાએલો છે. તે પર કડીયાએ પાણી રેડ્યું એટલે તે ચૂને પીચડી માફક ઉત્તો થઇ ખદખદવા લાગ્યો. આ દૃષ્ટાંતમાં પાણી રેડનાર કડીયાની જગ્યાએ અથવા તો કાંડી ધસનારની જગ્યાએ અનંત જ્ઞાન ધરાવનાર ઇશ્વર છે. તે ચૈતન્યઆત્મક જ્ઞાનદાતા ગુરૂ છે. દીવાને ઠેકાણે મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક ચૈતન્ય જ્ઞાન સ્વરૂપે છે પણ તે પરિચ્છિન્ન અને અલ્પ ચૈતન્ય અગ્નિ છે. પણ તેના વિકાસને માટે અવ્યક્ત અનંત કરાવનાર કડીયો એટલે ગુરૂ ઇશ્વરની જરૂર છે. જ્ઞાન સ્વરૂપથી જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. જડ વસ્તુ કંઈ જ્ઞાન પેદા કરી શકતી નથી. ઇશ્વરે આપેલું જ્ઞાન એટલે વેદ તે મંત્ર દૃષ્ટા મહર્ષિઓની પરંપરાએ પેઢી ધર પેઢી ઉતરી આવ્યું છે. ઇશ્વરની કૃપા માટે તેનું યજન કરવું જોઈએ. એટલે અંતરમાં જ્ઞાન સ્ફુરણ થાય છે.

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७

ઇશ્વરનું મુખ્ય નામ ઐ છે. ઐ નામ બોલવાથી ઇશ્વર આવીને ઉભા રહે છે. એવો નામનામીનો સંબંધ છે. જેવી રીતે કે પીતાને બોલાવવા પુત્ર એવો ઉચ્ચાર કરે કે ‘બાપા’ કે તરતજ બાપ ‘આ’ કહે છે. તેવો નામનામીનો સંકેત સંબંધ છે.

જો આ સત્ય સંકેત પ્રમાણે બાપ ન આવે તો બાપા સત્યવચન ચૂક્યા અને પાપી છે એમ ફરી તેવા બાપનું પિતાપણું ભ્રષ્ટ થાય. માટે બાપને બોલાવતાં તે આવેજ એમાં શક નથી. નહિ તો પક્ષી પુત્ર પિતાને લેખવે નહિ. પરંતુ જો પુત્ર પિતાના કરેલા નિયમ તોડી ઉન્મત પાપી નીકળે અને બાપને રોજ ગાળ ભાડે, કે લેખવે નહિ, કે દેખે લાંથી મારે તો પિતા કંઈ પુત્રનું બોલ્યું સાંભળતો નથી. તેની ઉપેક્ષા કરે છે અને ધરમાંથી છોકરાને પાપી ગણી તેને કાઢી મૂકે છે. જે પ્રમાણે આપું શહેર બળતું હોય તેના ભડકામાંથી ધૂમાડો, ઝીણા, તનખા, રાખ, પ્રકાશ, અને ઉજ્જ્વળતા નીકળે છે તે પ્રમાણે પંચમહાભૂતો, ગૃહ, નક્ષત્ર, જીવ, વિવિધ આકાર વીગેરે જીવોમાંથી નીકળે છે.

સર્વ ભાષામાં તેમજ બાળક પ્રથમ જન્મતાં અ ઉ ઇ ઈયાદિ સ્વરને ઉચ્ચાર કરે છે. બાળક પ્રથમ રૂએ છે. ત્યારે આ, આ, આ કરે છે. આ, આ, નો અર્થ બે ત્રણ વખત અ છે. તેમજ સર્વ ભાષાઓમાં સ્વર મુખ્ય છે, તેમાં પણ A E U મુખ્ય છે. બાળક હસે છે ત્યારે ઈ ઈ ઈ કરે છે. અથવા તો ઈ ઈ ઈ કરે છે. એમાં મીંડુ એટલે અનુનાસિક અને ઉ મળેલા છે, ગુણુ ગુણી, ધર્મ ધર્મા, આધાર આધેય, ઇલાદિનો ઇશ્વરની સાથે સંબંધ છે.

૧ ન્યૂટન સાહેબે ફળ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું તે ઉપરથી ધારણ આકૃષ્ણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો એવું જગ જાહેર ભણાવે છે પણ તે તદ્દન અમને તો ખોટું લાગે છે. જો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં ન્યૂટન સાહેબ જન્મ્યા હોત તો આ વાત ખરી મનાત. જ્યારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારેજ તેની સાથે તેના નિયમ પણ ઉત્પન્ન થયા. ન્યૂટન સાહેબનું એટલું ખરું છે કે જ્ઞાન આખી દુનિયામાં પ્રસરેલું હતું તેના પડછાયા કોઈ કોઈ પુસ્તકમાં હશે અને અને તે વાંચવાથી આ માણસની દ્રવ્યના પણ સહાયબૂત થઈ તેથી કરીને જો વખતે પાશ્ચાત્ય લોક ન ગા રહેતા. દીવે રંગ ચોપડતા અને હાડકાના હથીયાર રાખતા તેવા સમયમાં અજ્ઞાની લોક હોવાથી તેમાં આ જ્ઞાન પ્રકાશિત કર્યું અને તેમના મનમાં ઠસાવ્યું. આર્ય લોકોને તો સંધ્યા આદિકમાં તથા વિવાહને પ્રસંગે ધારણ આકૃષ્ણના મંત્રો દરરોજ ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં પ્રમાણ આ હુંકા ગ્રંથમાં વિસ્તારભર્યું વર્ણન લખતાં સહેજસાજ જણાવીએ છીએ.

૧ ઋગ્વેદની સંધ્યામાં આ કૃષ્ણેન રજસા નિવેષિતમ. ઈત્યાદિ મંત્ર વડે ધારણ આકૃષ્ણ વડે આ જગત ઈશ્વર સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ કહ્યું છે.

૨ યજુર્વેદની સંધ્યામાં સદાધાર પૃથ્વીવદ્યામ. ઈત્યાદિ મંત્રો આખી આધાર આધેય સંબંધ બતાવેલો છે.

૩ અથર્વવેદમાં સત્યેસ્તનો મિતા ભૂમીઃ સૂર્યેણો તમિતા ઘૌ હુઃ ઋતેનાદિત્યા તિષ્ઠં સોમો અધિશ્રિતાઃ

હવે ગુણ ગુણી સંબંધ નીચે પ્રમાણે.

જેનું ધ્યાન. તેનું જ્ઞાન થાય છે, જેનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ થાય તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અથવા ફળ સિદ્ધી થાય છે. ગુણીના ગુણ ગાતાં તેનાં ગુણુ કર્મ સ્વભાવ આપણામાં દાખત્ર થાય છે એટલા માટે સંધ્યાની અને પ્રભુના ગુણ ગાઈ પ્રાર્થના યાચના કરવાની સર્વને આવશ્યકતા છે.

તજ્જપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮

ઝંકારનો નિત્ય જપ કરવો અને તેના ગુણ સ્વભાવ કર્મનો વરંવાર વિચાર કરી પ્રીતિ પૂર્વક નમન કરવું.

તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગતોઽપ્યન્તરાયામાવશ્ચ ॥ ૨૯

ઈશ્વર પ્રણિધાનથી અંતરદષ્ટિ થઈ એ ફળ થાય છે કે ઈશ્વરની સાથે યોગ થતો અટકાવનારાં વિદ્યો નાશ પામે છે.

વ્યાધિસ્થિત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિઘ્નાંતિદર્શનાલબ્ધ
ભૂમીકત્વાનવસ્થિતતત્વાનીચિતવિક્ષેપાસ્તૈતરાયા ॥ ૩૦

આ વિધો ૯ પ્રકારનાં છે. વ્યાધિ, કર્મ કરવાની અશક્તિ અને સાધન રહિતપણું. સંશય યોગ સિદ્ધ થશે કે નહિ તેમાં અવિશ્વાસ. યોગાંગોનું અનુ-
ધાન ન કરવું. યોગની બેદરકારી તે પ્રમાદ. યોગ કરે કેનાં ભલાં થયાં છે
એ તો બધા પેટ ભરવાના ઢોંગ છે એવા એવા કુતર્ક અને અવિશ્વાસ તે
યોગ સિદ્ધ થવા દેતા નથી. જડતાથી ચિત્તની અપ્રવૃત્તિ. વિષયોની આશક્તિ
અને ઇચ્છા તે અવિરતિ. વસ્તુ એક પ્રકારની છતાં અવળું મુઝે તેનું નામ
ઘ્નાંતિ દર્શન. સમાધિના સાત ધોરણોમાં અપ્રાપ્તિ એટલે સમાધિ ભૂમીનો
અલાભ નિષ્ફળતા તે અલબ્ધ ભૂમિકત્વ. ભૂમિલબ્ધ થયે છતે પણ ચિત્તની
અસ્થિરતા તે અનવસ્થિતત્વ.

આ સધળાં વિધો કેવળ યોગનો નાશ કરી શકે તેમ નથી પણ દુઃખ
ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

દુઃખદૌર્ભનસ્યાદ્ભૂમેજયત્વ શ્વાસપ્રશ્વાસાવિક્ષેપસહભુવઃ ॥ ૩૧

દુઃખો ત્રણ પ્રકારથી આવે છે. વ્યાધિજન્ય દુઃખ તે શારિરિક કામ
ક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખ તે માનસ. આ બે દુઃખને આધ્યાત્મિક કહે છે.

વ્યાધ્યાદિથી થએલ દુઃખને વ્યાધિ ભૌતિક કહે છે.

અહાદિકથી થએલ દુઃખને વ્યાધિદૈવિક કહે છે.

છપ્પ વસ્તુની પ્રાપ્તિ બ્યારે નથી થતી ત્યારે ચિત્તમાં ચંચળતા આવે છે
તેનું નામ દૌર્ભનસ્ય.

શરીરનો કંપ થાય છે તેને અંગમેજયત્વ કહે છે.

યોગીનો પ્રાણવાયુ ઇચ્છા ન કરી શકે છતાં બહારના વાયુનો અંતઃપ્રવેશ
કરે છે તે શ્વાસ. આ શ્વાસ સમાધિના અંગશુભ રચકનો વિરોધી છે.
તેમજ ઇચ્છા ન છતાં શરીરસ્થ વાયુ તેનું બહિર્ગમન તે પ્રશ્વાસ. તે
પૂરકનો વિરોધી છે

તત્પ્રતિષેધાર્યમેકતત્વામ્યાસઃ ॥ ૩૨

ઇશ્વરને મન વાણી અને કર્મથી સર્વકામના સર્મપણ કરવાથી સધળાં
વિધો દૂર થઈ જાય છે.

એક તત્વ રૂપ જે ઇશ્વર છે તેના સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો
અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવી. તેનાથી યોગ રૂપીશુભ થાય છે.

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યાપુણ્ય વિષયાણાંભાવનાત શ્રિતપ્રસાદનમ ॥ ૩૩

મૈત્રી એટલે મીત્રતા. દુઃખી પ્રાણીઓમાં દયા. ભાગ્યશાળી માણસને એક અદેખાઈ ન કરતાં તેના ઉપર પ્રસન્નતા રાખવી અને એમ કહેવું કે અહાહા ! આ કેવો પુણ્યશાળી છે એમ કહી ખુશ થવું. દુષ્ટ સ્વભાવના માણસની ઉપેક્ષા કરવી. આ કેવો પાપી છે અને આ કેવો પુણ્યવાન છે તેનું વ્યર્થ દર્શન થતાં પુણ્યકર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને પાપ કર્મમાં નિવૃત્તિ થઈ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. અને ચિત્ત પ્રસન્ન થવાથી યોગ સિદ્ધ થાય છે. અંતઃકરણમાં બળ્યા કરતા માણસનું ચિત્ત પ્રસન્ન થતું નથી, અને સત્વ પ્રકાશતું નથી. તેથી તે માણસને યોગ સાધ્ય થતો નથી.

પ્રચ્છર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ૩૪

ચિત્તની વિક્ષેપબળ સ્થિતિ દૂર કરવાને માટે પ્રાણાયામ કરવાની જરૂર પડે છે.

વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિદત્તજ્ઞા મનસઃ સ્થિતિ નિબન્ધિની ॥ ૩૫

નાસિકાના અગ્રમાં ચિત્તનો સંયમ કરવાથી દિવ્ય ગંધનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જીહ્વાના અગ્રમાં સંયમથી દિવ્ય રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જીભના મધ્યમાં સંયમથી સ્પર્શનો અને જીભના મૂળમાં સંયમ કરવાથી શબ્દનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતિ ॥ ૩૬

સુપુમણી એટલે તેજોમય ચૈતન્યનાડીમાં પ્રાણનો સંચાર થવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

આપણી નાડીનો સંબંધ વિશ્વચૈતન્ય નાડીની સાથે જોડાયેલો છે અને તે યોગીને, વર્ષાદની ફણગી ફણગી વરસતી હોય અથવા કાળું અંધારું એકદું થતું હોય અથવા અગ્નિના તણખા સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વિદ્યુતના અમકારા હવામાં ખરતા તારાના લીસીટા ધત્તાદિનું દર્શન થાય છે.

મિહાર શુમાર્કો નિલાનલા નામ જ્વલોત વિદ્યુત સ્ફટિક શશિનામ પ્તાની ચિન્હાની પુરુષરાણિ બ્રહ્મૈશ્વર્યામિશ્યકિત યોગે ।

ધત્તાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ જેમ સાધકને સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે તેમ તેને યોગમાં શ્રદ્ધા વધારે એસતી જાણ પ્રયત્નમાં મંડ્યો રહે છે. જેને સાક્ષાત્કાર થવા નથી તેણે જાણવું કે મારે વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર છે પણ નિરાશ થવું નહિ.

ચિત્તવાચક વચં વા ચિત્તમ ॥ ૩૭

વિષયવાસનાની આશક્તિ રહિત થવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

સ્વપ્રતિદ્રાક્ષાનાલમ્બનં વા ॥ ૩૮

ઉંઘમાં જે શુભ સ્વપ્ન આવે તેમાં જગ્યા પછી ચિત્તને શેઠી રાખવું તેથી ચિત્ત પ્રસાદ થાય છે.

યથાડમિતધ્યાનાદ્વા ॥ ૩૯

મનમાં જેનું ધ્યાન સાફ લાગે તેનું ધ્યાન ધરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. જેમકે ભગવાન, મહાદેવ. અંબાજી, વીજેરે પોતાના ઇષ્ટનું.

પરમાણુપરમમહસ્વાન્તોડસ્ય વશીકારઃ ॥ ૪૦

પ્રસન્ન થએલા ચિત્તને પરમાણુથી માંડી મહત્ત્વ પર્વત સર્વમાં મનનો પ્રવેશ થઈ શકે છે.

સ્થુલ	સુક્ષ્મ	અતિસુક્ષ્મ
સવિચાર સમાધિ	સુક્ષ્મ સમાધિ	નિર્વિચાર સમાધિ
સંપ્રગાતયોગ	સંપ્રગાતયોગ	અસંપ્રગાતયોગ
પૃથ્થરનો બૂકો હોય તેવાં રજકણો જેવાં પરમાણુ	વરાળના જેવાં પરમાણુ	જ્ઞાનોત્પાદક પરમાણુઓ જેવાંકે હાથડોજનના પરમાણુ
કર્મેન્દ્રિય કામ કરવું જેવું કે ધર બાંધવું	મંત્રશક્તિથી કામ કરવું ઐટમે વાણીથી કામ કરવું	સંકલ્પથી કામ કરવું
જડ ફળ મળે છે		મોક્ષ સ્થિતિ
મનુષ્ય ફળ આપે છે જેમકે સુચાર આવી ધર બાંધી જાય. ફાનોઆદિ બનાવ્યું વીજેરે.	દેવ, સિદ્ધ, પ્રસન્ન થાય બૂતાદિ વશ થાય જેને મેલી વિદ્યા કહે છે. ઐટમે ચામ માર્ગ વીજેરે ગાકલું વગાડી દીક્ષમાં આવેશ આપ્યો.	ફળ આપનાર નિજ આત્મા

આ કોષ્ટક મુજબ સત્વ, રજ, અને તમ પ્રકૃતિ બેદે ત્રણ ત્રણ ગણી થાય છે. દુનિયામાં આપ લેનો વ્યવહાર છે. બેંકમાં જેટલા રૂપીઆ મૂકીએ એટલે રૂપાના જેટલા પરમાણુઓ મૂકીએ તેટલાજ પરમાણુઓ બેંકવળો આપણને આપે છે. પણ ઓછા લાઈએ નહિ અને વધતા આપે નહિ. હોય તેટલું મળે છે. તે પ્રમાણે ઈશ્વર પાસેથી પણ આપણું કર્મના પ્રમાણમાં ફળ મળે છે. શ્રાદ્ધદારા જેટલા લાડુના પરમાણુઓનો મનીઓર્ડર મારા મૃત થએલા પિતાને પહોંચાજે, એમ કરી વેદ મંત્ર બધી બ્રાહ્મણના પેટ રૂપી ટપાલ ઓફીસમાં જેટલા રૂપિયાના પરમાણુઓ એટલે શ્રાદ્ધ વગેરેમાં દાન ધર્મોદ્દિનો કરાવીએ તેની તૃપ્તિરૂપ પરમાણુ વિશ્વેદેવા નામના સીપાઈઓ પહોંચાડે છે. તેમજ મંત્રશક્તિ વડે કરીને અગ્નિરૂપી સીપાઈને જેટલા પરમાણુઓ અમુક દેવની બેંકમાં ડીપોઝીટ રાખજે એમ કહીને ધીની વરાળ બનાવીએ તો તે ધીના સાત્વિક પરમાણુઓ આપણે બ્યારે બાંગીએ ત્યારે દેવરૂપી બેંકર આપણને ફળ રૂપે આપે છે. આ ઉપરથી શુદ્ધિમાન વિચારી શકશે કે યજ્ઞ અને શ્રાદ્ધની અત્યંત આવશ્યકતા છે અને તે સર્વ ધર્મોએ સ્વીકારેલી છે.

ક્ષીણક્ષતેરભિજાતસ્યેવ મણેર્ગૃહીતૃપ્રહણગ્રાહ્યોષુતસ્ય

તદ્વજ્જનતા સમાપન્તિ ॥ ૪૧

બ્યારે વૃત્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે શુદ્ધ આસ્તીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જે પ્રમાણે બ્યારબર પડે છે તે પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

સર્વશક્તિ ચૈતન્યની એક શક્તિ જેને જીવનશક્તિ કહેવામાં આવે છે તે વાયુદ્વારા આ અન્નના રસ રૂપ શરીર અને તેના ચિત્તના સંકલ્પે વાયુના હલનચલનથી જન્મતા પરમાણુમાં કંપન ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા તો એ કંપનને સ્થિર કરી ચિત્તની એકાગ્રતા કરે છે. ચિત્ત અને વાયુ એ બેનો સંબંધ ચક્રવાક અને ચક્રવાકી સમાન છે. બ્યાં ચક્રવાક ઉડીને જાય છે ત્યાં તેની પાછળ ચક્રવકી પણ જાય છે. અને ચક્રવકી બ્યાં ઉડીને જાય છે ત્યાં ચક્રવાક જાય છે. ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે

યચ્ચિત્ત સ્તેનૈવ પ્રાણમેતિ પ્રાણસ્તૈજસાયુક્તઃ ।

સહારમણિ યથાસંકલ્પયિતં લોકં નયતિ ॥ ૪૨

પાંચ વરસના છોકરા ધ્રુવે પોતાના મનનો સંકલ્પ જન્મતાં પરમાણુઓમાં મૂકી વાયુદ્વારા હલાવી કંપન કર્યાં એ કંપનો દરરોજ લાંબા લાંબા

વખતાં છેક બ્રહ્મસોક અને વિષ્ણુસોક સુધી ગયાં અને આખા જગતમાં આપ્યાં. તે સમયે આપું જગત ખબળી ઉઠ્યું કે કોઈ યોગી મહાત્મ કરે છે અને કદ વેડે છે. તેના તપનું નિવારણ થવું જોઈએ તે વખતે શ્રી વિષ્ણુએ તેને દર્શન દઈ તેની મનકામના તથાસ્તુ કહી પૂર્ણ કરી.

આ સમાધિ સ્થિતિમાં ત્રિપુટીનો લય થઈ ચિત્ત તદાકારતા અહણુ કરે છે. ગૃહીતા એટલે આત્મા. બ્રાહ્મ એટલે વિષય, અને અહણુ એટલે મન એની ત્રિપુટી પછી રહેતી નથી.

તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પેઃ સંકીર્ણા સવિતર્કા સમાપન્તિ ॥ ૪૨

જ્યારે ચિત્તમાં યથાર્થ દર્શન થાય છે ત્યારે શબ્દ, શબ્દનો ધ્વનિ, શબ્દાર્થ, શબ્દનું જ્ઞાન, વગેરે જે ભેજશીળ થએલું હોય છે એટલે સાચું જુદું મિશ્રીત થએલું હોય છે. તેને છૂટું છૂટું જાણવાથી વિતર્ક સમાધિ થાય છે.

શબ્દ એટલે બ્રાહ્મ જગતમાં સ્ફુટ કંપન. અર્થ એટલે સ્નાયુની શક્તિનો પ્રવાહ. જ્ઞાન એટલે પ્રતિ ક્રિયા.

અને આ ત્રણ મળીને જે ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે.

સ્મૃતિપરિગુહ્યોસ્વરૂપચૂન્યેવાર્થમાત્રનિર્માસાનિર્વિતર્કા ॥ ૪૩

સ્મૃતિ સંસ્કાર શુદ્ધ થવાથી એટલે રજસ તમોમળ દૂર થવાથી શબ્દ પોતાના રૂપમાં શૂન્યવત થાય છે. કેવળ અર્થાકારપણું એટલે તદ્રુપતા થાય તેને નિર્વિતર્ક સમાધિ કહે છે. અને તે શુદ્ધ બાવના છે.

પતયૈવ સવિચારા નિર્વિચારા ચ સુક્ષ્મવિષયા વ્યાપ્ત્યાત્ ॥ ૪૪

વિતર્ક, વિચાર, આનંદ, અને અસ્મિતા એવા ચાર પ્રકારની સ્થૂણ વિષયક કાર્યરૂપે સમાધિ છે અને કારણરૂપે માત્ર અર્થાકાર તત્ત્વ તે સુદૃઢ છે.

સુક્ષ્મવિષયત્ત્વં આહિમપર્યવસાનમ્ ॥ ૪૫

તન્માત્રા એટલે સ્થૂણ પરમાણુનું કારણ જે સુદૃઢ પદ્મ મહાશૂન અહંકાર આદિ તે લયમાં જાય ત્યાં સુધી તેની અિધિકાર છે.

તા एव सवीजः समाधिः ॥ ४६

એને સખીજ સમાધિ અથવા સંપ્રજાત યોગ કહે છે.

નિર્વિચાર वैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७

વૃત્તિ વિચારનો પણ લઈ થઈ જાય એટલે તેવી કુશળતાથી સ્થિરતા ચવાથી અંતરાત્મા પ્રસન્ન થઈ તુષ્ટમાન થાય છે.

ઋતંભરા તત્ર પ્રજ્ઞા ॥ ૪૮

અને ત્યાં તે ક્ષણે ઋતંભરા એટલે આકાશવાણી અંતર પ્રેરણા ગેમી અવાજ, વીગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રુતાનુમાનપ્રજ્ઞામ્થગમન્યવિષયા વિશેષાર્થત્વાત ॥ ૪૯

ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એટલે સાંભળેલું, જોયેલું, અનુમાન કરેલું, જ્ઞાન નહિ છતાં એક અજ્ઞાન વિચિત્ર પ્રકારની પ્રેરણા થતી તેને ઋતંભરા કહે છે. અને તે વિશેષ અર્થસૂચક છે. અને તે અજ્ઞાનશક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રીકૃષ્ણયંત્રના જન્મ વખત જેલનાં તાળાં પોતાની મેળે ઉઘડી ગયાં અને આરણ્યાં ઉઘડી ગયાં. વસુદેવને પ્રેરણા થઈ કે છોકરો નંદને ઘેર મૂકી છોકરી લાવવી. યમુનાએ માર્ગ આપ્યો. કંસના હાથમાંથી મહામાયા છટકી ગઈ અને કહ્યું કે તને મારનાર રાત્રી તો ગામડે ઉછરે છે. તેથી કંસને મરણુભય અને વસુદેવને અજ્ઞાન પ્રકારની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ ધત્યાદિ દૃષ્ટાંતો છે.

તજ્જ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કાર પ્રતિબન્ધિ ॥ ૫૦

ઋતંભરાના સંસ્કાર એટલે બુદ્ધિજન્ય સંસ્કાર વડે બીજા જન્મલ વિષયક સર્વ સંસ્કાર ધોવાઈ જાય છે.

જ્યારે આપણે સમાધિ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે આપણા ચિત્તમાં દટાઈ રહેલા અદૃષ્ટ સંસ્કારો જે પ્રમાણે ગરમાના સાપને લાકડી મારવાથી છંછેડાઈ જાય છે અને ડુંકવાટા કરે છે તે પ્રમાણે આપણા દૃષ્ટ સંસ્કારો ચિત્તમાં આરઠ થઈ સમાધિ થવા દેતા નથી અને તે એટલું પોતાનું જોર બતાવે છે કે આ સમાધિનો ફટકો અમારો જીવ લેશે તેથી તે બીજાજ સંસ્કારો પોતાનું સર્વગળ પ્રકટ કરી સમાધિમાં હરકત કરે છે પણ જે યોગીએ દૃઢ વૈરાગ્ય પ્રગળ પ્રયત્ન અને હઠ ધરી એકાગ્રતામાં ચિત્ત જોડ્યું છે તેના સર્વ સંસ્કારો ધાસની મંજીમાં દેવતા મૂકવાથી ભસ્મ થઈ જાય છે તે પ્રમાણે સર્વ દૃષ્ટ સંસ્કારો બળી ભસ્મ થાય છે.

તત્સ્યાડપિ ચિરોથે સર્વ ચિરોધાનિર્વીજ સમગ્રધિ ॥ ૫૧

શુદ્ધ બુદ્ધિ જન્ય સંસ્કારો પણ ધોવાઈ જાય છે અને વૃત્તિ નિગ્રહ ચવાથી સર્વ જાતના સંસ્કારોનો નિરોધ થઈ જાય છે તેને નિર્ગિજ સમાધિ

અથવા અસંપ્રગાત યોગ કહે છે. એટલે સર્વ બંધનથી મુક્ત થઈ યથેચ્છ અનત અખંડિત સુખ, આનંદ, ભોગ. અને બ્રહ્મધર અને પોતે એમાં કાંઈ ભેદ રહેતો નથી. સર્વશક્તિ, સર્વબળ સર્વ સામર્થ્ય, કર્તા હર્તા સંહર્તાપણું પોતામાં આવેલું જુએ છે. અને તેને કામપણુ હરકત કરી શકતું નથી.

ॐ તતસત્ત્વ મહાપરિણ મસ્તુ.

ભાગ બીજો.

પ્રથમવિભાગ તીવ્રયુદ્ધિવાળા ઉત્તમ અધિકારી યોગીને માટે છે. તેમાં સામાન્ય જીસાસુઓને પ્રવૃત્ત થવા માટે બીજા ત્રણ વિભાગ આ યોગ સાક્ષના કરી વિસ્તાર પૂર્વક હવે પ્રબોધે છે.

તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ॥ ૧

કાયા અને ઇન્દ્રિયો ધોડાને લગામ બાંધી જેમ વશ કરે છે તે પ્રમાણે શમદમ આદિ સાધનવડે કરીને કાયામાં રાખવી તેને તપ કહે છે. ઇન્દ્રિયો અને કાયા બંન્માં ધસડી બંધ ત્યાં તેને યુદ્ધિરૂપી લગામથી ખેંચી પકડી રુમન કરવું તે તપનો વિશેષાર્થ છે. ધોડાને આયુક મારી જેમ વશ કરવો તેમ તપરૂપ આયુકથી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાની છે.

ગુરુશાસ્ત્રદ્વારા નિત્ય પાઠ કરવો તેનું નામ સ્વાધ્યાય એમ કહે છે. મન કર્મ વાણીથી ધરિવરને શરણે જવું અને તેની સહાયતાથી ઉત્તમ જીવની પ્રાપ્તિ જેળવવી એનું નામ ધરિવર પ્રણિધાન કહે છે. તપ, સ્વાધ્યાય, અને ધરિવર પ્રણિધાન એ ત્રણને ક્રિયા યોગ કહે છે.

સમાધિ માવનાર્ય ક્લેશતનુકરણાર્યઃ ॥ ૨

સમાધિની પ્રાપ્તિ સત્વર થાય તેટલા માટે એ સર્વ ક્લેશો અને બંધનોને પાંચ વિભાગમાં આણી મૂક્યાં છે. અથવા તેનાં પાંચ વર્ગ કર્યાં છે.

અવિદ્યાઽસ્મિતા રાગદ્વેષામિનિવેશાઃ પંચ ક્લેશા ॥ ૩

આ પાંચ ક્લેશોના નામ ૧. અવિદ્યા. એટલે ઉધી સમજ. ૨ અસ્મિતા એટલે હું મારું એ ભાવના. ૩ રાગનાથી બાંધેલની આસક્તિ અને

સમદ્વિષય ધર્મરતું ભૂલી જવાપણું સમજવું એટલે હું આ અભિજ્ઞ જ્ઞાતાંડના એક ભાગરૂપ નથી એવી ખોટી સમજણ તેને અસ્મિતા કહે છે. ૩ રાખ અવિદ્યાત્મક તુચ્છ પદાર્થોમાં અત્યંત આસક્તિ રાખી તે મેળવવા અતિ પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો તેને રાગ કહે છે. ૪ દ્વેષ. આ મેળવવાના પ્રયત્નમાં અડચણ આવે તે ઉપર ક્રોધ કરી વેરભાવ રાખવો તેનું નામ દ્વેષ કહેવાય છે. ૫ અભિનિવેષ પોતે આત્માનું સ્વરૂપ અજ્ઞ અમર છતાં હું તે નથી એવા વિચારથી હું મરી જઈશ એવી બીક રાખવી તેનું નામ અભિનિવેષ કહે છે.

અવિદ્યાક્ષેત્રમુત્તેર્યાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્. ॥ ૪

અવિદ્યા એ સર્વ ક્ષેત્રોનું મૂળ છે. આ ક્ષેત્રો કેટલાએક જમીનમાં રોપેલાં બીયાં જેવાં અદૃશ્ય રહેલા હોય છે. કેટલાએક ક્ષેત્રો જમીન ઉપર આમ તેમ વેરાયેલા બીયાં જેવા હોય છે. અને કેટલાએક રોપેલા બીયાંને પાણી પાછને તરત ઉગી નીકળે એવાં હોય છે.

અનિત્યા શુચિ દુઃખાનાત્મસુ નિત્ય શુચિ સુખાત્મક્યાતિરવિદ્યા. ॥ ૫

પ્રતિક્ષણે બદલાતી ગંદી-મેલી-અપવિત્ર દુઃખ આપનારી જડવસ્તુ અધિકાર અને અજ્ઞાનમય, અચેતન એવામાં આત્મા માની બેસવું કે તે ચેતન્ય છે. પવિત્ર છે. જ્ઞાનમય છે. આનંદમય છે. નિત્ય છે. સુખકારક છે. અને એજ અવિદ્યા પરમેશ્વર છે એવા પ્રકારની અવળી ઉંધી સમજણ તેનું નામજ અવિદ્યા-જડતા-માયા-મૂર્ખત્વ-ભૂલભૂલામણી કહેવાય છે.

અધારી રાતે આંધળો માણસ, આંખે પાટા બાંધી, ખાડા ખાખોચીયામાં કાંટા, કાદવવાળી ભોંયમાં અથડાતો અવળી દિશા તરફ ચાલતો હોય તેવા અવિદ્યાગ્રસ્ત પુરૂષો જે પ્રમાણે પતંગીયુ દીવામાં ઝંપલાવી બળી જાય છે તે પ્રમાણે ઉંધી સમજવળો માણસ દુઃખ દારિદ્ર્ય ભય ચિંતા આદિમાં રીઆઈ નાશ પામે છે. આત્માનું દર્શન કરાવનાર વેદ શાસ્ત્ર પુરાણ સદૃશ કહે છે તેને ચોર અને ઠગારા ગણે છે અને અમે નથી માનતા એમ કહે છે અને દુષ્ટ સંસ્કારો પ્રબળ થાય તેવાં પુસ્તકો કે જે તેને ખાડામાં નાંખનારા છે તેનો અભ્યાસ કરે છે.

દૃગ્દર્શનશત્કથોરેકાત્મતેવાડસ્મિતા. ॥ ૬

દુનિયામાં બે યીજ જણાય છે ૧ જોનારો. ૨ જોવાની વસ્તુ. આ

એમાંથી એક ત્રીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને પ્રતિબિંબ અથવા જે કાંઈ નથી તે આબેહુય ખરા જેવું દેખાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે માણસની છબી આરસીમાં દેખાય છે પણ આરસામાંનો દેખાનો માણસ એ કાંઈ માણસ નથી તેમજ આરસામાં કોઈ માણસ બેઠો પણ નથી છતાં આપણને એવું ખોટું દેખાય છે કે ખરેખરે તેમાંનો માણસ તે હું છું તેમજ સામે ઉભેલા માણસની છબી આરસામાં અવળી પડે છે. તેને અસ્મિતા કહે છે.

સુહ્રાનુશયી રાગ ॥ ૭

અનુભવેલાં સુખ જેવાં બીજા સુખ વિષે જે ઇચ્છા થાય અને તે પ્રત્યે મનોવૃત્તિના પ્રવાહની દોડધામ થાય છે તેને રાગ કહે છે.

દુઃસ્થાનુશયી દ્વેષ ॥ ૮

અનુભવેલાં દુઃખ ફરી પ્રાપ્ત ન થવાની ઇચ્છા વડે અટકાવ કરીએ તેને દ્વેષ કહે છે.

સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથા રુદોઽભિનિવશેઃ ॥ ૯

હું હંમેશાં જીવું એવી ઇચ્છા વિદ્વાન હોય કે મૂર્ખ હોય તે સર્વને રહે છે. તેથી મરણનો ડર રહે છે. અને આ ડર રહેવો તેને અભિનિવેષ કહે છે.

તે પ્રતિ પ્રસંવહેયા સુક્ષ્માઃ ॥ ૧૦

આ પાંચ ક્ષેત્રો નબળા થવાથી પછી મનુષ્યને નડતા નથી અને તે લય થઈ જાય છે.

ધ્યાન હેયાસ્તદ્વૃત્તય ॥ ૧૧

આ પાંચ ક્ષિપ્ર વૃત્તિઓ ઈશ્વરનું વારંવાર ધ્યાન કરવાથી દૂર થાય છે, વારંવાર ધ્યાન કરવાથી તે સ્વભાવ સિદ્ધ ધ્યાન થઈ જાય છે.

ક્લેશમૂલઃ કર્મોશયો દદ્ધાદ્વૃજન્મવેદનીય ॥ ૧૨

ક્લેશોનું ફળ આમલા જન્મના અથવા વર્તમાન જન્મના કર્મના સંસ્કારના ખળનામાં કારણ બીજરૂપે જૂંપી રહે છે.

નિરાળની બદાર રખડતો કોઈને કોઈ પણ યોગશુભ છે એમ કહેવાય નહિ. તેમ યોગરહિત પુરુષો કોઈ પણ યોગશુભિકામાં છે એમ કહેવાય નહિ.

જે નિશાળીયો એક પણ ગુરુશાસ્ત્ર અવ્યાસદ્વારા ધોરણમાં ચડે છે તે ક્રમે ક્રમે સિદ્ધિઓ પામે છે. પ્રથમ તેને યમાનયમના ફળ મળે છે. ત્યારબાદ આસન અને પ્રાણાયામથી થતી સિદ્ધિઓ મળે છે. ત્યારબાદ સંયમજન્ય સિદ્ધિઓ મળે છે અને પરમાણુઓની રચના ઉપર કાબુ મેળવાય છે. અને મહત્તત્વ પર્યંત સર્વ આકારવાન પદાર્થોના નિયમ રચના ઇત્યાદિનું જ્ઞાન થાય છે. અંતરથ ઉષ્મા હોય ત્યાં સુધી જીવ દેહમાં રહે છે એ શારીરિક ઉષ્મા જતી રહે છે અને ઠંડી પડી જાય છે ત્યારે એ મરો ગયો એમ કહેવાય છે. એ ઉષ્મા સૂર્યના કિરણદ્વારા પૃથ્વીના અન્નમાં ઉદ્ભવે છે. એ અન્નમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અન્નના પરમાણુઓ તેમજ માતા પીતાના સર્વ અવયવના સુક્ષ્મ પરમાણુઓમાં હલનચલન કરે છે. જેને અગ્નેશ્વરમાં પ્લોટો પ્લેઝ્મ નામના જંતુ કહે છે. પૂર્વસંસ્કારને લીધે બાળક જનમ્યો એટલે માતાના દૂધમાંથી તેનું શરીર ગરમી વડે કરીને વૃદ્ધિગત થતું જાય છે પૂર્વજન્મ સંસ્કારથી તેને આહાર નિંદ્રા ભય ઇત્યાદિ અંતઃપ્રેરણા સ્પુરે છે. હવે એ શરીરને જ્ઞાનદ્વારા યોગી જેમ જેમ ઉંચા ધોરણમાં જતો જાય છે તેમ તેમ તે વૈદ્યક આદિ શાસ્ત્ર અને વેદદ્વારા અને યોગધ્યાનદ્વારા તેમ ઇશ્વરકૃપાદ્વારા અદ્વલુતશક્તિ મેળવતો જાય છે. તે યોગી ધીમે ધીમે મનુષ્યોમાં કીર્તી યશ ઇત્યાદિ મેળવી તેના મન ઉપર કાબુ મેળવે છે. જેવી રીતે સ્વામી-દયાનંદ, મહાત્મા ગાંધીજી, મહાત્મા અરવિન્દગોષ્ઠ, લાલા લજપતરાય ઇત્યાદિ પુરૂષો મનુષ્યમાં પિતર અને દેવની માફક અંહી પૂંજાય છે તેમજ તે મરણ પછી પિતૃલોકમાં અવતરશે તેમ દેવલોકમાં અવતરી પૂંજશે. જે અંહી ચોર ને ખૂની તે દેવલોકમાં પણ ચોરને ખૂની કહેવાશે અને જે અહિં દાનેશ્વરી તે પિતૃલોકમાં પણ દાનેશ્વરી તરીકે પૂંજ થશે. વેદમાં ૧૦ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય લાખ્યું છે જે સોમવલ્લીનું પાન કરે છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. અને અજળ પ્રકારની દેહ રોગરહિતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે કે હનુમાન, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ત્રિભિષણ વીગેરે અષ્ટ ચિરંજીવીઓ હનુપણુ જગતમાં વિચરે છે. તેમજ અનેક યોગીઓ જૂમિમાં જીવતા દરિયલા છે અને હજુ જીવે છે.

સતિ મલ્લે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગા ॥ ૧૩

આરે એ સંસ્કાર ૩૫૫ બીજા બાવને હગવાનો વખત આવે છે ત્યારે તેને અંકુર કુટી અમુક જાતિમાં જન્મ આપ્યું અને ભોગ ઇશ્વર તરફથી નિર્માણ થાય છે. અમુક જાતમાં અમુક માળાપને પેટે અમુક દેશમાં, આટલી

વિદ્યા, આટલું ધન, ચડતી, પડતી, કર્મ વીત્રેરે ઈશ્વરે નિંભાણુ કરેલાં હોય છે. ઇંદોળ્ય ઉપનિષદના પંચમ પ્રપાઠકના ૧૦માં ખંડની ૭મી મુતિ જુઓ. તે આ પ્રમાણે છે.

તદ્દ્વદ્વ રમણીયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોની-
માપધેરન્ બ્રાહ્મણયોર્નિ વા ક્ષત્રિયયોર્નિ વા વૈશ્યયોર્નિ વાઽથ ચ
હદ્દ કપૂયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે કપૂયાં યોનિમાપધેરન્ સ્ત્રીયોર્નિ
વા શૂક્રયોર્નિ વા ચણ્ડાલયોર્નિ વા ॥

તેમ વિનાશ અથવા મૃત્યુ તે પણ ઈશ્વર તરફથી નિંભાણુ થયું હોય છે. કર્મ કરવું મનુષ્યના હાથમાં છે અને ફળ આપવું ઈશ્વરને હાથ છે.

તે લુપ્તપરિતાપફલાઃ પુણ્યાડુણ્યહેતુત્ત્વાત્ ॥ ૧૪

એ જાત્યાદિ ભોગ પૂર્વ પુણ્ય સંસ્કારને લીધે આનંદ આપનારા થાય છે અને પાપના ફળ તરીકે પરિતાપ કંકાસ રોગ વીત્રેરે દુઃખ આપનારાં થાય છે.

परिणामतापसंस्कार दुर्लैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

सर्व दुःखमेव विवेकिनः ॥ ૧૫

વિષય સુખના ભોગથી કામરૂપ અગ્નિ પેદા થાય છે. એટલે પરિણામ પામે છે. અને તેથી ચિત્ત વિકલ થઈ દુઃખ અને કંકાસ નિપજે છે. તેને પરિણામ થયો એમ કહે છે. એ પરિણામમાં એટલે વિષયસુખમાં ત્રિવિધિ તાપ ગુપ્ત રહેલા છે. જેમકે વિષય ભોગવવામાં ધાતુનો ક્ષય થવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. લોક નિંદે છે. મનમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. લજ્જા આવે છે. શંકા રહે છે. રાજની બીક વીત્રેરે અધ્યાત્મ અધિભૂત ઇશ્વરના કોપથી ખરાબ ભાવિ જન્મ-નકારા સંસ્કાર અંધાધ અંધ તેનું નકારું ફળ થાય છે તેમજ સાત્વિક રાજસ અને તામસ એ ત્રણ ગુણના બિન્નપણાને લીધે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંસારી સુખને વિદ્વાન પુરોષોએ દુઃખ ઉત્પાદક જાણ્યું છે.

મનુષ્ય એમ સમજે છે કે વિષયના ભોગ ભોગવવાથી ઇન્દ્રિય અને મન તૃપ્ત થશે. પણ તેમ ન થતાં જે પ્રમાણે અગ્નિના કુંડમાં ધી હોમવાથી જવાળા વિશેષને વિશેષ પ્રકટ થતી જાય છે અને બાળની જાય છે તે પ્રમાણે

વિષયભોગથી મન ઉપરનો કાચુ નહિ રહેતાં ઉલટો ખસી જાય છે અને વિષયવાસનાની દિન પર દિન વૃદ્ધિ થતાં તે તેનો નાશ કર્યા વગર રહેતી નથી. એમ વેદ શાસ્ત્ર પુરાણો અને યોગીઓ પોતાનો અનુભવ લોક શિક્ષણાર્થે પ્રકટ કરે છે.

हेयं दुःखं मनोगतम् ॥ ૧૬

જે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું નથી તે પહેલાં તેને ટાળવાનો ઇલાજ કરવાનો છે. દુઃખ પ્રાપ્ત થયા પછી ભોગવવું પડશે કેમકે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું એટલે ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદાય નહિ. આમ હોલવવા માટે કૂવો આગમયથી ખોદી રાખવો જોઈએ.

આપણા આર્ય દેશના આધુનિક કેટલાએક ધાંધલીઆ લોકો સાધન મેળવ્યા વગર સરકારને મદદ કરી જર્મનેનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે પણ આ અદ્ય સંકલ્પીઓ સત્ય સખલ શાસ્ત્રીય તથા રસાયન અને પદાર્થ વિદ્યાના સાધનો વિના તેમ દ્રવ્ય શક્તિ વિના અને કેળવણી વિના સાધન સંપન્ન થઈ શકતા નથી. એક તો પરાધિન છે. બીજું નિર્બળ છે. તેથી કમજોર છે. માટે નૌકા વિમાન અને લશ્કરમાં રહી કેળવણી મેળવી પ્રતાપી થોદા અને તોજ તેઓ ખરી મદદ કરી શકે. અને પોતાની કુશળતા બતાવે. ત્યારે દુઃખ નિવારણ થઈ શકે.

दृष्टद्वययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ ૧૭

આ જગત જેને દૃષ્ય વસ્તુ એ પ્રમાણે કહે છે તે છે. તે તેમનું તેમ રહેવાનું. તેમજ દ્રષ્ટા જે તેને જોનાર જ્ઞાન સ્વરૂપ સાક્ષી છે તે પણ નાશ પામવાનો નથી. પણ સીનેમેટોગ્રાફના ઓળાનો ખેલ કે જે જોનારા દ્રષ્ટાને આનંદ આપવા માટે ખોટો દેખાવ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે આ બગવદ્લીલા “માયા” અવિદ્યા રૂપ છે. તેને ત્યજવાની છે.

સીનેમેટોગ્રાફનું લાઇટ તેમજ કમરેડોની ટેપ ઉપર લાઇટનો યોગ થવાથી ઓળાઓના પૂતળા નાચે છે. તે નાચતા બંધ કરવા એટલે ટેપ ઉપર લાઇટ પડતું બંધ થઈ જાય એટલે એની મેજે કાંઈ દેખાય નહિ અને એણે ખલાસ થયો એમ કહેવાય તે પ્રમાણે અવિદ્યાત્મક જમનો નાશ કરવા માટે દૃષ્ટા અને દૃષ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો જમરૂપ ખેલ ખલાસ થયો એટલે મોક્ષ થયો એમ સમજવું.

પુષ્પ એ સ્થુત્ત પરમાણુનું બનેલું છે. અને તેનું સુક્ષ્મકારણ જે મધે તેને તન્માત્રા કરીને કહે છે. એ તન્માત્રા યોગીઓ જોઈ શકે છે. પણ સાધારણ મનુષ્ય જોઈ શકતા નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યના દર્શની તન્માત્રા તેના મુખની આગુઆગુએ તેના શરીરમાંથી નીકળીને દેખાતી હોય છે. પણ તે સુક્ષ્મરૂપે હોવાથી યોગી લોકોજ તેને જોઈ શકે છે. અને તે કે જેને આરા કરીને કહે છે તે ધીમે ધીમે આજી જગતમાં પરમાણુરૂપે પ્રસરે છે. કાષ્ઠના ઉપર પ્રેમ દૃષ્ટિ અને કાષ્ઠના ઉપર તિરસ્કાર દ્રષ્ટિ અને કાષ્ઠના ઉપર મિત્રભાવ ઓચીતો ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું કારણ પરસ્પર આરાનું સંમેલન અથવા પરસ્પર વિરોધ હોય છે. ધર્માત્માને ચોર અને ખુની ઉપર તીરસ્કાર આવે છે. અને કસાઇ ખાતામાંથી કંટાળી દૂર જવાની પ્રેરણા થાય છે. અને કોઈ ધર્મ સ્થાન અથવા તીર્થમાં જવાની ઇચ્છા થાય છે તેનું કારણ ત્યાં પ્રસરેલા તમાત્મક પરમાણુ અથવા સાત્ત્વક પરમાણુ હોય છે.

પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશિલં મૂતેન્દ્રિયાત્મકં

મોગાપવર્ગીર્યદ્દશ્યમ્ ॥ ૧૮

સત્ત્વ, રજ, તમ, સ્થિતિ, લય, ઉદ્ભવ, જ્ઞાન, ક્રિયા, જડતા એ સ્વભાવવાળું પંચ મહાશૂત જેમાં છે એવું દશ ઇન્દ્રિય બંધ અને મોક્ષ, ભોગ આપવો એ દૃષ્યનું લક્ષણ છે. એ ભોગ ભોગવી અનુભવ મેળવવો એટલે તે અનુભવ જન્ય જ્ઞાન થઈ બંધનથી છોડાવશે. અને આ સર્વ જગતના મેલ ભૂલ ભૂલામણીનો દાવ પેચ છે એમ જ્ઞાન થશે. અને હું તો એ ભૂલ ભૂલામણીથી નિર્દોષ દૃષ્ટા સાક્ષી કેવળ શુદ્ધ ગુણ રહિત છું એ ભોગ ભોગવતાં પોતાનું લક્ષણિંદુ આત્મા તેને વિસારે પડવા દેતો નહિ તેને માટે એક શ્લોક છે.

સંગીત તાલ પરિ નૃત્ય વશંગતાપિ મૌલિસ્થ કુંમ પરિ રક્ષણ
ધીર નટીવ પુંચ્છાનુ પુંચ્છ વિષયે ક્ષણ તત્પરોપિ બ્રહ્માવલોક
ધિવળામ ન જહાતિયોગી

જે પ્રમાણે નટી એ વાંસ ઉપર ઉભી રહી માથે જ્ઞાત મેહડા લઈ તે ઉપર દીવો રાખી માથે છે, હાથથી તાલ બજાવે છે, અને પમના ધુધરા ખખડાવી નૃત્ય કરે છે, તે ગાયનનો સૂર ચૂકવી નથી, તાલ ભૂલતી નથી અને પમનો ઠેકો કરતાં અટકતી નથી તેમ છતાં પણ એ નટીનું લક્ષણિંદુ આત્મા ઉપરના મેહ ઉપર જે દીવો છે તે હાથે નહિ અને પડી ન જાય તેટલા માટે તે ઉપર હોય છે. તે પ્રમાણે મોક્ષી આ દુનિયાના મેહમ મિહ

પણી એક કામો કરતો થકી નહિ ચૂકતાં પોતાનું લક્ષ્ય પરમેશ્વર ઉપરથી પણ છોડતો નથી.

દુનિયાના કામ એટલે લોક સંગ્રહાર્થે પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી વેદ-શાસ્ત્ર, ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, લોક શિક્ષણ, પરાપકાર યુદ્ધમાં પ્રાણદાન ધર્મોદ્દિ કૃત્યો અને સ્વદેશ ઉન્નતિ તરફ પણ લક્ષ્ય આપતો જાય છે.

આત્મા દ્રષ્ટા સાક્ષી નિગુણ-નિલેપ, ચેતન, અપરિણામી છે તેા પણ તેને જેવાનું સાધન સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર હોય તેવી બુદ્ધિ છે. એ યંત્રમાં સફેત રાતો-કાળો પીળો છત્યાદ કાચ મૂકીએ તેવો રંગ સૂર્ય ચંદ્રાદિ જે પદાર્થો દૂરદર્શક યંત્ર વડે જોઈએ તે રંગના તે પદાર્થો દેખાય છે તે પ્રમાણે જેવા બુદ્ધિના સંસ્કાર અને વૃત્તિઓ તેવું જગત દેખાય છે.

વિશેષાવિશેષલિંગમાત્રાક્રિયાનિગુણવર્ત્તાણિ ॥ ૧૯.

ગુણ ત્રયના પરિણામ નીચે પ્રમાણે છે.

સામાન્ય, વિશેષ, નાશ પામે તેવું, લયમાં જાય તેવું અને અવિનાશી, એમ ચાર પ્રકારે છે.

૧ શબ્દાદિ પંચતન્માત્રા, અને અહંકાર એ છ સામાન્ય છે.

૨ પ્રકૃતિના સોળ સ્થૂલવિકાર તે સામાન્ય. દશ ઇન્દ્રિય પાંચ કર્મેન્દ્રિય. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચ મહાભૂત અને મન.

૩ મહતતત્ત્વ જે નાશવંત છે તે એટલે પ્રકૃતિનું પહેલું કાર્ય છે.

૪ ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા રૂપ, પ્રધાન, પ્રકૃતિ તેને અલીંગ કહે છે.

દૃષ્ટાદશિમાત્રાઃ શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાનુપદયઃ ॥ ૨૦

પુરૂષ અપરિણામી છે. છતાં બુદ્ધિનો સંગ થવાથી તેની લીલામાં આનંદ માની બેઠો છે જે પ્રમાણે કોઈ સ્વયંત્ર પુરૂષ નિલેપ સામર્થ્યવાન છતાં કોઈ વેધ્યાના તાબામાં આવી તેનો નચાળ્યો નાચ નાચે છે તે પ્રમાણે બુદ્ધિ વૃત્તિને આધિન થઈ જન્મ મરણાદિ સંસ્કૃતિમાં પુરૂષ બંધાય છે.

એક માણસ છે. તેનામાં સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે. જાણે કે રૂંવાડા બનાવવા. નખ બનાવવા, કેશ બનાવવા, સપ્તધાતુઓ બનાવવી. શરીરની વૃદ્ધિ કરવી, જગતના સમસ્ત કાર્ય કરવાં એ શક્તિ તે પુરૂષથી બિન્ન છે કે અભિન્ન છે તે કહી શકાતું નથી. તેજ પ્રમાણે જેને શબ્દમાં નહિ બોલી શકાય તેવું ચેતન્ય બ્રહ્મ છે. અને તેથી તેને ભિન્નાભિન્ન નહિ કહી શકાય એવી નામ અને રૂપને કરતાં તે વિચિત્ર પ્રકારની શક્તિ છે તે, તે

પુરૂષમાંજ છે. પણ જેમ માણસને શરીર વૃદ્ધિ કરવા માટે આહાર વિહાર કર્મ નિંદ્રા ઇત્યાદિની જરૂર છે. તેમ બ્રહ્મને પ્રકૃતિને સાથે લઇને ઉદ્ધવા જેવી પ્રલય સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે જેમ ધણી ધણીઆણી જાગે એટલે આહાર વિહાર કર્મ ઇત્યાદિ કરવા લાગે અને સર્વ નોકર ચાકર પણ પોતા પોતાના કામ કરે તે પ્રમાણે સ્થિતિ અને ઉદ્ભવ જગતમાં કરવાની બ્રહ્મને પણ ઇચ્છા છે તેથી તેના નોકરો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર એ મહામાયા અને મહદ્ બ્રહ્મની ઇચ્છા ઉઠાવનાર છે. દરરોજ માણસ જાગે છે, ઉઘે છે, કામ કરે છે તેમજ બ્રહ્મમાં એ સ્વાભાવિક શક્તિ છે કે તે ઉત્પત્તિ કરે. સ્થિતિ કરે અને લય કરે. આ પ્રમાણે જગતંત્ર આલ્યું ગય છે.

તદર્થ ષષ્ઠ દૃશ્યસ્યાત્મા ૨૧ ॥

દૃષ્ય જે જગત્ એનું નિંમાણ થવું તે ઇધરને આનંદ આપવા માટે છે. માણસ જે પ્રમાણે પૈસા મેળવે છે તે પોતાના ઉપયોગને માટે મેળવે છે. હવામાને ઉત્તરોત્તર મોક્ષ પર્યંત લઇ જવા માટેજ આ પ્રકૃતિના ખેડો રચાયા છે એટલા માટેજ આ દૃષ્ય જગતનું પ્રયોજન છે.

કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટ તદન્યસાધારણત્વાત્ ૨૨ ॥

જેણે સર્વ કૃતવ્ય કર્મ કર્યાં છે એવા મુક્ત પુરૂષને આ માયિક મોહાત્મક જગતનો ખેલ નાશ થએલો છે. બીજા અજ્ઞાની માણસોને જગત છે તેવું તેવું સાચું લાગે છે.

સ્વસ્વામીશક્તયોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિ હેતુઃ સંયોગઃ ॥ ૨૩

દૃષ્ટા અને દૃષ્ય એમાં દૃષ્યજગતમાં બદલ કરવાની અને દૃષ્ટામાં મુક્ત કરવાની શક્તિ છે. દૃષ્ટ અને દૃષ્ટાનું યથાર્થ જ્ઞાન થયે બંધ થએલા પુરૂષને મોક્ષ આપવાને માટે આ રચના કરવામાં આવી છે. દૃષ્ય અને દૃષ્ટાના ભોગ્ય અને ભોક્તારૂપ જ્ઞાનને સંયોગ કહે છે.

એ સંયોગવડે સાંભિમાન પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી બંધન થાય છે. અને નિરંભિમાન પ્રવૃત્તિ થયે એટલે અંભિમાનનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ॥ ૨૪

હું અને મારું એવા દૃઢ સંસ્કારને લીધે સમષ્ટિથી હું એક જુદો છું એવી ઉંધી સમજ થવાનું કારણ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે.

ત-ભાવાત્સંચાગમાલો હાર્મતદ્વૈઃ કૈવલ્યમ્ ॥ ૨૫

જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ થયે દૃષ્ટા અને દૃષ્યનો બુદ્ધિ સત્ત્વ સાથે સંબંધ જતો રહે છે. તેથી આત્માને જેમ બુદ્ધિ ભમાવે તેમ ભમતો નથી પણ સ્વસ્વરૂપમાં રહે છે. તેજ કૈવલ્યધામ અથવા ત્રિગુણાત્મકના બંધ તથા મુક્ત દશા અથવા મોક્ષ છે. માયા, અવિદ્યા, બુદ્ધિ, સૃષ્ટિ, શક્તિ, વગેરે અજ્ઞાનરૂપી અવિદ્યાના પર્યાય છે.

વિવેકચ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ ॥ ૨૬

જડ અને ચેતન એનો વિદ્યા વડે વિચાર કરવાથી જગતમાં જડ ચેતન બેળ સેળ થયેલું છે. અને જડને ચેતન રૂપે માનવામાં આવ્યું છે. એવો ભ્રમ વસ્તુ વિવેક યથાર્થ જ્ઞાન આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવ્યાથી ધ્યાતાને ધ્યેયનું જ્ઞાન થાય છે. ધ્યેયનું જ્ઞાન સ્થિર થયે ધ્યેય સાક્ષાત્કાર થાય છે. ને જેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેની તદુપતા થાય છે એટલે અભેદરૂપે સ્થિત થઇ હું તું તે ભેદ નહીં થઇ જાય છે. અને મતિમાં કંઈ ભ્રમ રહેતો નથી.

તસ્ય સત્ત્વા પ્રાન્તભૂમિઃ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭

આ બુદ્ધિયોગના અભ્યાસ કરનાં સાત ધોરણ છે.

૧ શુભેચ્છા. ૨ વિચારણા. ૩ તનુમાનસા ૪ સત્વાપત્તિ. ૫ અસંશક્તિ ૬ પદાર્થભાવિનિ, ૭ તુર્યગા.

શુભેચ્છા એટલે સારી ઇચ્છા. ઇશ્વરને જાણવાની તથા પરોપકાર કરવાની મનોવૃત્તિ થાય તે શુભેચ્છા.

આ જગતના સુખ સર્વ નહીં છે અને ઇશ્વર સત્ય છે. એવો વિચાર ચચા કરે તેનું નામ વિચારણા.

જગતની કોઈ પણ વસ્તુમાં મનનું આશકિતરહિતપણું એટલે મનનું મોળાપણું થઈ જવું તેનું નામ તનુમાનસા.

રાજસ તામસ મલ રહિતપણું થઈ સાત્ત્વિકભાવ ઉત્પન્ન થવો તેને સત્વાપત્તિ કહે છે.

સર્વ સ્થળે વૈરાગ્ય વૃત્તિ રાખવી અને ઇશ્વરમાં ચિત્તનું રોકાઈ રહેવા પણ તેને અસંશક્તિ કહે છે.

જે કંઈ વસ્તુ જોવામાં આવે તેમાં ઇશ્વર અને તેની કૃતિ દેખ્યા કરે તેને પદાર્થભાવિની કહે છે.

ધમ્મરની સાથે અભેદપણું તદ્રુપતા રક્ષી રાખવી તે તુર્યગા.

યોગાંગનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિશ્લેષ્યે જ્ઞાનવિસિરા વિવેકશ્યાતે ૨૮

યોગાંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ચિત્તના દોષ જે મલ વિક્ષેપ અને આવર્ણ્ય તે ધોવાઈ જાય છે. કર્મવડે મનનો મેલ ધોવાય છે. ઉપાસના વડે ચિત્તની ચંચલતા દુર થાય અને બ્રહ્મજ્ઞાનવડે અવિધાત્મક અંધાર અને જડતા અને હિંધી સમજ ધોવાઈ જઈ વિવેકજન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

**યમનીયમાસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાનસમાધયોઽષ્ટા
વંજ્ઞાનિ ૨૯**

યોગના આઠ વિભાગ કરેલા છે. ૧ યમ, ૨ નિયમ, ૩ આસન, ૪ પ્રાણાયામ, ૫ પ્રત્યાહાર, ૬ ધારણા, ૭ ધ્યાન, ૮ સમાધિ.

તત્રાહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦

યમ એટલે મન વાણી કર્મથી કોઈને દુભાવવું નહિ. અને તેના પ્રાણ અને શરીરનો વિયોગ કરવો યા કરાવવો નહિ. તેને અહિંસા કહે છે.

સત્ય. જે છે તેવું ચર્ચાઈ બોલવું કરવું અને આચરવું તેને સત્ય કહે છે.

અસ્તેય ચોરી ન કરવી તે

બ્રહ્મચર્ય. વીર્યની રક્ષા કરવી. અને એ શરીરસત્ત્વ વૃથા નષ્ટ કરવું નહિ. તેથી બલ, યુદ્ધિ, પરાક્રમ, નિડરપણું, નિરોગીપણું, સહનશક્તિ, નિરોગી અને દીધાર્યું સંતતિ વીગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. વીર્યતાન પુરૂષ જેટલા વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળે તેથી ચાર ગણા વર્ષ સુધી તેનું જીવન થાય છે.

અપરિગ્રહ એટલે દીન થઈ ચાલના ન કરવી. અને કોઈનું મફતથી લેવું નહિ.

આ પાંચને યમ એમ કહે છે.

જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્ના સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ૬૧

આ પાંચ યમ મનુષ્ય માત્રને પાળવાના છે. એમાં જાતિ દેશ, કાળ, જીવ કરી શક્તા નથી. એને સાર્વભૌમ મહાવ્રત કરીને કહે છે.

શૌચસંતોષતપસ્વાધ્યાયશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમા ॥ ૩૨

અભ્યસત્ત્વે કરીને નીચે લખેલા પાંચ નિયમો યોગીને પાળવાના છે.

૧ શરીર શુદ્ધિ એટલે શરીરને નાહી ધોઈ સ્વચ્છ રાખવું. મલિનતા રાખવી નહિ.

૨ જે કાંઈ મળે તેમાં સંતોષ માનવો.

૩ તપ કાયા, ઇન્દ્રિય, અને મન તેને ઇચ્છા થાય તેમ લગામ વગરના ઘોડાની પેઠે બટકવા ન દેતાં આપણને ખાડામાં નાંખતા અચ્ચવવા અને સુખ, દુઃખ, ટાઢ, તડકો, વરસાદ, છુખ, તરસ, ઉગ્મગરો, વીગેરે દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પાડવી.

૪ રોજ રોજ વેદાદી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી યુદ્ધિ વધારતા જવું તેને સ્વાધ્યાય કહે છે.

૫ જપ તપ પૂજા વીગેરેથી ઇશ્વરને શરણે જવું તેને નમસ્કૃતિ તેના ગુણ ગાઈ તેવા ગુણ પોતાનામાં આવે એવા આચરણ કરવાં અને તેની સહાયતા માગવી એને ઇશ્વર પ્રશ્નિધાન કહે છે.

વિતર્કબાધને પ્રતિપક્ષમાવનમ્ ॥ ૩૩

આપણને કુતર્ક ઉઠે અને ધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ કરવાને મન લગાવવાય તો એ લાલચથી થતા નુકસાનનો વિચાર કર્યા કરવો. જેમકે વ્યભિચાર કરવાની ઇચ્છા થઈ તો લગ્નના કોલથી અંધાયલા વચનો તોડી વિશ્વાસઘાત કરવાથી પરિણામ ભયંકર આવશે. વીગેરે વિચાર કરવાથી વ્યભિચાર વૃત્તિ અંધ પડશે.

**વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમોહિતા લોભક્ષોભમોહપૂર્વકા
મૃદુમધ્યાધિમાત્રા દુઃસ્વાસ્થાનન્તફલા इति પ્રતિપક્ષ માવનમ્ ॥ ૩૪**

વિપરીત ભાવના કરવી એટલે હિંસાદિ કરવાં મન વાણી અને કર્મથી કોષનાં મન દુઃખવવાં. અથવા તે જાતે કરવાં યા બીજા પાસે કરાવવાં. તેમાં સહાય કરવી, હુકમ કરવો, અથવા અનુમોહન આપવું. તે સર્વ સરખાજ અનુદેહગાર છે. એવી ભાવના રાખવી. પછી તે લોભને લીધે હોય, ક્રોધને લીધે હોય, મૂર્ખપણાને લીધે હોય, અજ્ઞાતાં કે જાણતાં કરી હોય તો પણ એના પરિણામ ધણાં માઠાં નિપજે છે. આવો વિચાર કરવાથી પાપ યુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ કુતર્ક થતા અંધ પડે છે. કુતર્કો અતિ જોરાવર વેગવાન હોય, મધ્યમ જોરાવાળા હોય, કે જોર વગરના હોય તે પ્રમાણે તેનું ફળ ધણું દુઃખકારક, મધ્યમ દુઃખકારક, અને સહેજસાજ દુઃખકારક થાય છે.

આંધત અને પ્રસાદાતના નિયમ પ્રમાણે પાપકર્મ અથવા પુણ્યકર્મના સંસ્કાર યથા કાળે ઉચિત સમયે અભિવ્યંજક પ્રાપ્ત થયે જે ભાવના હોય

તેનું વ્યાજ સાથે અનંતકુળ આપ્યા વિના રહેતાં નથી. અને કોઈના અટકાવેલાં અટકી શકતાં નથી પરંતુ એવો પણ એક બીજો નિયમ છે કે વાલ ખાવાથી પેટમાં દુઃખતું હોય તે ઉપર આદુ ચાવવું કે પેટમાં દુઃખતું રહી ગય તેમ પાપકર્મની સામે પુણ્યકર્મ થાય એટલે પ્રાયશ્ચિત્તઆદિક થાય તો તેની શિક્ષામાં ઈશ્વર વધારો ઘટાડો કરી શકે છે.

દ્રષ્ટાંત તરીકે એક જીવાન ગરીબ બ્રાહ્મણનો છોકરો અને એક રજપુતનો છોકરો એ બેને દોસ્તી હતી. બંનેની ભાવના એટલે અનુભવજન્યતાન એક સરખાં ન હતા. બ્રાહ્મણનો છોકરો રોજ લેખ પ્રણિતો ધર્મઃ ઇર્ષ્યમ-સ્તદ્ વિપર્યય એ વચન મુજબ એટલે વેદમાં જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થઈ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જેને અધર્મ કહે છે કે જે દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે તે વેદ વિરુદ્ધ આચરણ કરવાથી થાય છે. એમ જણાવે છે ત્યારે રજપુતનો છોકરો કહે છે કે એ તો બધી લોકોને ધૂતવાની બ્રાહ્મણોની કલ્પના માત્ર છે. એમ એક બીજા રોજ વાત ચિત કરતા હતા એટલામાં એક દિવસ મહાશિવરાત્રિ આવી તે દિવસે બ્રાહ્મણના દીકરાએ કહ્યું કે આજનો દિવસ મહાપુણ્ય કરવાનો છે તેથી અપવાસ કરી આખો દિવસ અને રાત સત્કર્મ તથા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં આપણે બે જણુ માળીશું રજપુતના છોકરાએ કહ્યું કે તારી વાત મને પસંદ નથી. આજે નવરાત્રીનો વખત છે તેથી અમે તો ખાદ્ય પીને ચમન ઉડાવીશું જે બોગવ્યું તે ખઈ. એમ કરી કેટલાએક પૈસા લઈ દારૂ વેચાતો લઈ તેનું પાન કરી જીભારખાનામાં ગયો. અને જીભાર રમવા માંડ્યો. અને જીભારમાં સો રૂપિયા રળ્યો. એટલે તેણે સુખડીયાને ત્યાં જઈ ખાજાં ગેયર વગેરે મીઠાઈ ખરીદ કરી અચ્છી તરેહથી પોતે ખાધું તેમ બીજા દોસ્તદરોને પણ આપ્યું. આખો દિવસ મજા કરી અને રમત ગમત કરી. રાત્રે બદ્દેલી કરવા કોઈ વારાંમનાને ત્યાં જવા તૈયાર થયો. રસ્તે જતાં તેના પગે કંઈ અથડાયા જેવું લાગ્યું. પેલાએ નીચે વળી જોયું તો કોઈની સોનાની મહોરની થેલી તેને હાથ લાગી તે લઈ ખુશી થઈ કહેવા લાગ્યો કે આજે તો આ હજાર રૂપિયાની મીઠકત વગર મહેનતે પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી તેને ખર્ચા ખુશ ખુશાલી કરવી. આમ કહી વેસ્યાને ત્યાંજ રાત રહ્યો. બીજા તરફ પેલો બ્રાહ્મણનો છોકરો નદીએ ટાઢા પાણીએ નહાઈ સ્નાન સંધ્યા કરી એક બીજીના ઝાડ ઉપર ચડ્યો. અને બીજા તોડવા માંડતાં પગ સરી જઈ તે ઉપરથી પડ્યો અને કમરનું ઢાકું ભાગી ગયું. આ જોઈ કોઈ ઠગારાએ કહ્યું કે આ બીજીનું ઝાડ તો

અમારું છે તું કેમ ચઢ્યો એમ કહી તેને બે તમાચા ચોઢી કહાડ્યા પેલો બિચારો બ્રાહ્મણ પૈસા ન હોવાથી એકલો જળનો લોટો ભરી બહાદેવની પૂજા કરવા ગયો. ત્યાં જતાં પગમાં એક મોટો કાંટો વાગ્યો. તેમ વીંછી કરડ્યો તેથી પૂજા વગેરે કંઈ થયું નહિ અને આખી રાત બૂમ પાડતો એક ખુણે પડી રહ્યો તેને કોઈએ લેખવ્યું પણ નહિ. બીજો દિવસે વીંછીની વેદના નરમ પડતાં બંને મિત્રો મળ્યા અને પોતાની વિતેલી હકીકત એક બીજાને કહી. રજપુતના છોકરાએ કહ્યું કે મારું ન માન્યું તેનું આ ફળ ભોગવ્યું. મારી સાથે આવત તો મજા કરત બ્રાહ્મણના છોકરાએ પોતાનો સત્યાગ્રહ છોડ્યો નહિ અને કહ્યું કે તારું કહેવું બે ટું છે. બંનેને વાદવવાદ થયો એટલે તેઓ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરાવા રાજ પાસે ગયા. રાજાએ શાસ્ત્રીઓની સભા બોલાવી આ બાબતનો નિર્ણય કરવા કહ્યું. બધાએ કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણની વાત વેદાનુકૂળ છે. અને આ ક્ષત્રીયનું વેદ વિરુદ્ધ આચરણ છે પણ ધર્મનું પરિણામ દુઃખ એનો નિર્ણય અમારાથી થતો નથી. અમને પણ આશ્ચર્ય થાય છે અને વેદ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઘટી જાય છે. અનુભવ જુદો અને જ્ઞાન જૂદું એવી દ્વિધા અમારી અવસ્થા છે. એટલામાં ત્યાં એક યોગી આવી પહોંચતાં તેણે સમાધિ દ્વારા બંને પક્ષનું કારણ તપાસી બોલ્યું તો જણાયું કે આ રજપુતના પૂર્વ જન્મ કર્મને અનુસાર આજ રોજ ચક્રવર્તી રાજાની કન્યા સાથે લગ્ન થઈ રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો. પણ વર્તમાન જન્મમાં પાપાચરણને લીધે તે યોગ એનો રદ થયો અને એકજ દહાડામાં આ હજાર રૂપિયા મળવા રૂપ બનાવ બની તેનું પુણ્ય ખપી ગયું હવે પછી એ પુરૂષને ભાવિમાં દુઃખ દારિદ્ર્યને રોગ ઉત્પન્ન થઈ રીમઈ રીમઈ ને મરણ થશે. તેમ ઉત્તરોત્તર અધોગતિ થવાની છે. આ બ્રાહ્મણના છોકરાને શિવરાત્રિના દિવસે પૂર્વ જન્મમાં ગોહત્યા કરવાથી વર્તમાન જન્મમાં શૂળીએ ચઢવાનું હતું તે વિઘ્ન ઇશ્વર ભક્તિવડે કરીને દૂર થઈ કાંટો વાગી જતું રહ્યું છે. અને મૃત્યુથી બચ્યો છે. ધર્મની સદ્ભાવનાથી હવે આ બ્રાહ્મણ ઉત્તરોત્તર જન્મમાં અને આ જન્મમાં પણ વિદ્વાન સુખી કીર્તિમાન થઈ ઉત્તમ જન્મને પામશે.

આ ઉપરથી સર્વને સમજાશે કે વર્તમાનકાળમાં તો ભૂલ ભરેલોજ નિર્ણય થાય છે. ભૂત ભાવિ અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળ ઉપર યથાર્થ વિચાર કરવાથી ધર્મનું ફળ અને પરિણામ સુખજ છે દુઃખ નથી એ સત્ય જણાશે.

અહિંસા પ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિર્ઘો વૈરત્યાગઃ ॥ ૩૫

અહિંસા સ્થિર થયે, ખીંખને આપણા ઉપર વૈરભાવ થતો આટલે છે. અને ખાર ગાઉ મુઠ્ઠી વાજ બકરી સાથે રમે છે, અને મારતા નથી. એવો યોગીએના એજસનો પ્રભાવ છે.

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ॥ ૩૬

સત્યવ્રત પાળવાથી અને તેમાં સ્થિર થવાથી ક્રિયા કર્યા વગર ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે કે સતિને યજ્ઞ કર્યા વગર સ્વર્ગાદિ સુખની પ્રાપ્તિ ફક્ત પતિ સેવનાથીજ થાય છે. સત્યવ્રત સ્થિર થવાથી વાક્ય સિદ્ધિ આવે છે. સત્ય જ્ઞાન અનંત બ્રહ્મ એ શ્રુતિથી સત્ય એજ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. તેથી સાધુથી જે થવાનું છે તેજ વાક્ય એના મોંથી નીકળે છે. તેમજ એ જે બોલે છે તેનો આશય સત્ય છે તેથી તેમ થાય છે.

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપરસ્થાનમ્ ॥ ૩૭

ચોરી ન કરવાથી લક્ષ્મી પગ આગળ રોળાય છે. જેવી રીતે કે શાહુકારને ઘેર લોકો થોડે વ્યાજે રૂ. મૂકે છે. જે જરા વાંકો વ્યવહાર કરે તો તરત દરોડો પાડે અને દેવાળું નીકળે છે.

બ્રહ્મચર્ય પ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલામઃ ॥ ૩૮

બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પુરુષ વીર્યવાન, બુદ્ધ, બુદ્ધિ વાળો. પરાક્રમી નીડર દીધાર્યું રોગ રહિત થાય છે. જેવા કે બીજમ હતુમાન વખેરે. વીર્ય હિન પુરુષ કોણમાં પીલધ્ ગએલી શેરડીના ફૂલા જેવો છે. કારણ તેમાંનો રસ પરિપક્વ થયા વગર નીચોવાઈ ગયો છે. અતિ સ્ત્રી સંગ કરવાથી માણુષ્ય નિર્મળ રોગી અને સ્નેહરહિત થાય છે જેમ બરાના પોંડો દાણો કાચો હોવાથી બીચાં તરીકે કામમાં આવતો નથી તેમ અપકર વિર્યવાન પુરુષની સંતાતિ રોગી દરિદ્રિ ડરકુ થઈ અદ્ય કાળમાં મરણને શરણુ થાય છે.

અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથંતાસંશોઃ ॥ ૩૯

અપરિગ્રહ એટલે મહિમત કર્યા વગર કોઈનું મફતીયું લેતું નહિ. આદ્યુષ્મ કદિયુ આપવી એ તેને ક્રિયા કરવા અદ્યતે મમાર છે. આટલે તે લેવી. પણ જો આદ્યુષ્મ દાન લે તો તેનું અન્નતેજ કમી થાય છે. કારણ કે દાન એ કામ કર્યા વગર લેવાય છે અને તે લેનારનું શ્રેય સંધાતું નથી.

અપરિગ્રહનું સ્થૈર્ય થયે. એટલે ધણી વખત સુધી પાણવાથી પૂર્વ જન્મની વાત જાણવામાં આવે છે. જેની પાસેથી આપણે દાન લઈએ છીએ. તેના ઋણી આપણે થઈએ છીએ અને તેનું પાપ આપણે માથે લેવું પડે છે. આપણું મન તેનાથી બદ્ધ અને દબેલું રહે છે. જે માણસ દયાપ્રેક્ષી રહે છે અને સ્વતંત્ર નથી તે કંઈ પણ સારું કામ કરવાને અશક્ત થાય છે અને તેને સ્વપ્ને પણ સુખ રહેતું નથી. જેની તરેહથી કે એક રાજા બીજા રાજાને નમજો. જોઈ તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેને જીતી લે છે. અને તેના શસ્ત્ર અસ્ત્ર ધન વ્યાપાર કેળવણી વ્યાપારના સાધન જેવાં કે વહાણ ઇત્યાદિ કંઈ કરવા દેતો નથી. અને સર્વદા દાનમાં રખાય પ્રજા નીચોવાય અને નિંબળ થાય એવા પોતાને ફાયદાકારક કાયદા રચે છે અને દેશ દ્રોહીને પોતાના પક્ષમાં લાગુ હા કરવાને લાંચ આપી સામેલ રાખે છે. આવી તરેહના રાજ્ય લોભીઓ અને ધન લોભીઓને આવતે જન્મ વ્યાજ સાથે પાપનું ફળ ભોગવવું પડશે તેનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ન્યાયની રીતે જોતાં આપણા પડોસી સહેજ અશક્ત હોય કે માંદો પડે એટલે તેના ઘરમાં ગુસ્સી જઈ તેને મારી નાખીને તેનાં બાયડી છોકરાંના ધણી થવાનો હક કોઈને નથી. આત્મ રક્ષણનો હક અને સ્વતંત્ર રહેવાનો હક ઇશ્વરે સર્વને સરખો આપ્યો છે.

શૌચાત્સ્વાંગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ ॥ ૪૦

સ્વચ્છતા પાળવાથી પોતાની કાયા ઉપર તેમજ પારકી કાયા ઉપર કંટાળો આવે છે. કેમકે તેમાં લીંટ, લાળ, મળમૂત્ર, પરસેવો, ચીપડા વીગેરે બધી ગંદીજ વસ્તુ ભરેલી છે, માત્ર શરીરમાં આત્મા હોવાથી પ્રિય લાગે છે. આત્મદર્શીને કંટાળો આવે છે બીજાને તો કાયા એજ સર્વ કંઈ છે એવું અજ્ઞાન હોવાથી કાયા ઉપર આસક્તિ કાયમ રહે છે. તેથી તે અતિપ્રિય લાગે છે. અને તેથીજ મરદો કરતાં સ્ત્રીઓને દેહપર વિશેષ આસક્તિ હોય છે. તેથી હેર ઓઝલ નાંખવું માથાના ત્રાગ કનરાવના સેંચા પાડના ઘરેણાં કરાવનાની હક કરી ધણીને જોલમાં જવા તથા ચોરી કરવા વખત આવે એવું કરવું અને પરપુરુષની આગળ છાતી ખુલ્લી રાખીને કુલમર્ષાદા ધર્મ મર્ષાદા વૃધ્ધ મર્ષાદા લોક મર્ષાદા ઇત્યાદિની બેદરકારી રાખી હું બહુ ખુબસુરત છું એવું પરનરને બતાવવું અને પોતાનો પતિ ઘરમાં હોય તે વખતે ડાકણ જેવું હુમ્મું માથું રાખી ફાટો સાલ્સો પહેમરો અને હું પતિવ્રતા છું એવું ડાળ ચીલી ધણીને છેતરવો ઇત્યાદિ ચીર આસક્તિનો ચિહ્ન છે. આ પક્ષની

આસક્તિ જેની દૂર થઇ છે વસ્ત્રાલંકાર અને શરીરની ટાપટીપની જેને બેદરકારી છે તે બ્રહ્મવિલાસી યોગી અથવા વિદ્યાવિલાસી પુન્યવાન પુરૂષ છે.

સત્વશુદ્ધિ સૌમનસ્યૈકાદ્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગત્વાનિચ ॥ ૪૧

પવિત્રતા રાખવાથી સત્વ શુદ્ધિ-સૌમનસ્ય અર્થાત મનની પ્રકૃષ્ટતા એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિવિજય અને આત્મદર્શન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય વિષાદ આચ્છન્ન થઇ મેહોં તોળરા જેવું ભારે કરી રહેવું એ તમેા ઝુલ્મું લક્ષણ છે. અને હસતું મુખ અને નિર્મલ શુદ્ધ અંતઃકરણ અને આંખમાં અમી તથા દયા પ્રેમ ઇત્યાદિ સત્વગુણતું લક્ષણ છે, કેમકે સત્વ શિલ નિરોગી-દૃઢ પરોપકારી વીરતર અને સાહસીક મનુષ્યજ યોગી થવાને લાયક છે.

સંતોષાદનુત્તમઃ સુખ લાભઃ ॥ ૪૨

સંતોષતું રથૈય થયે લોભ લાલચનો ત્યાગ કરવાથી અતિશય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયા તપસ ॥ ૪૩

તપશ્ચર્યા કરવાથી કાયા અને ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે. અને વિશ્વાશ્ચિન્ના જેવું અદ્ભુત સામર્થ્ય આવે છે.

સ્વાધ્યાયાદિદેવતા સમ્પ્રયોગઃ ॥ ૪૪

વેદ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને જપાદિક વારંવાર કરવાથી તેના અભ્યાસ વડે સતત રટણ થઈ જે દેવની ઉપાસના કરે છે તે દેવતું દર્શન થાય છે.

સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥ ૪૫

ઇશ્વર ઉપર ભરૈસો રાખી તેને સર્વસ્વ સપુરત કરી તેને અનન્ય ભાવે ચરણ જવાથી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થિર સુખમાસનમ્ ॥ ૪૬

જે આસન રાખવાથી શરીરની સ્થિતિ સુખકારક થઈ સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાણતું આવાગમન સ્થિર થાય અને તેથી દેહભાન બૂલી જવાય તેને ચોમાસન કહે છે.

આપણું શરીર આપણને સ્થિર લાગે છે પણ તે સ્થિર નથી. સમુદ્રના કોળમાં જે પ્રમાણે હોડી ડાહડાહા થાય છે તે પ્રમાણે રકતા બિસરણ

હૃદયમાંથી નાડીમાં થતાં અંદરથી આખા શરીરની નાડીઓમાં રક્ત ધમધમાટ કરતું ઉછળી રહ્યું છે માટે આપણું શરીર સ્થિર નથી. ટેવ પડી ગઈ છે માટે સ્થિર લાગે છે.

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસમાપત્તિમ્યામ ॥ ૪૭

દેહબાન બૂલાવાથી મનનું સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ટાઢ તડકો વૃષ્ટિનું દુઃખ લાગતું નથી અને તે સહન કરવાની અજબ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આસન કરવામાં નિષ્ફળતા થાય તો ઇશ્વરની અનંત શક્તિનો વિચાર કરી તેની પાસે ધૈર્ય યાચવું એટલે ઇશ્વર કૃપાથી આસન સિધ્ધ થશે.

તત્તોદ્વંદ્વા નમિઘાતઃ ॥ ૪૮

તેથી કરીને આ જગતના દ્રઢ એટલે પરસ્પર વિરૂધ્ધ પદાર્થો દુઃખ આપી શકશે નહિ, અને મનને ચચળ કરી શકશે નહિ.

તસ્મિન્ સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ ૪૯

શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિ ભંગ કરવી તેનું નામ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. પ્રાણવાયુ એ જીવનની શક્તિ છે. તે સમાપ્તના પ્રાણનો એક નાનો વિભાગ છે.

બાહ્યતરસ્તમ્મમૃતિઃ દેશકાલસંભ્યામિઃ પરિવૃદ્ધોદીર્ઘસૂક્ષ્મઃ ॥૫૦

પ્રાણવાયુને અંદર ખેંચવો અથવા બહાર ફેંકવો અથવા શરીરની અંદર કે શરીરની બહાર કોઈ ઠેકાણે રોકી રાખવો. કે આખા બ્રહ્માંડ સુધી બંધાવવો—અથવા બ્રહ્માંડમાં રોકી રાખવો. અમુક કાળસુધી પ્રાણાયામ કરવો. તેની સંખ્યા તેનું માપ થોગી નિત્ય પ્રયત્ન કરતાં સમજી શકે છે.

બાહ્યામ્યન્તરવિષયોક્ષેપીચતુર્યઃ ૫૧

પ્રાણને શરીરની અંદર લેવો અને બહાર ફેંકવો એને ચોથા પ્રકારનો પ્રાણાયામ કહે છે.

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥ ૫૨

એ વડે કરીને યુધ્ધ ઉપર જે રજસ તમો મલના વાદળાં વડે અંધકાર વ્યાપી રહેલો છે તે મરી જઈ શુદ્ધ સત્વ એટલે નિર્મલ જ્ઞાન પ્રકાશે છે અને યુધ્ધ તિવ્ર થાય છે.

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા યત્નસઃ ॥ ૫૩

એમ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વવિષયસંપ્રયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુકાર ઇન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ૫૪

ચિ -તે જે વિચારનું અદૃશ્ય કાર્ય તે વિચારમાં ઇન્દ્રિયો અનુકુળ થાય છે અને પોતાના અન્ય વિષયોને છોડી દે છે તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. જે પ્રમાણે પ્રમાણે દુષ્ક્રિયા મધ્યુગની નેતા જ્યાં જાય છે તેની પાછળ બીજી બંધી માખીઓ દોડી જાય છે તે પ્રમાણે ચિત્ત જે ઇન્દ્રિયોનું નેતા છે તેની પાછળ સર્વ ઇન્દ્રિયો વશ થઈ દોડી જાય છે. અને પોતાનો વિષય તેને બીજી બેંચી લઈ જતો નથી.

તત્ત પરમવશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૫૫

તેથી કરીને લગામ વાળો બગીનો ઘોડો જેમ હાંકનારની મરજી મુજબ ચાલે છે અને પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચાલવું તજી દે છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો ચિત્તના વિચારને આધિન થાય છે. અને પોતાનો વિચાર છોડી દે છે. અને શરીર ઉપર મનની સત્તા જામે છે.

ॐ અસતો મા સદ્ગમય તમસો મા જ્યોતિર્ગમય

ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

તૃતીય અધ્યાય. વિભૂતિ પાઠ.

હવે યોગના ત્રીજા અધ્યાય તરીકે યોગજન્ય ઐશ્વર્ય કહેવામાં આવે છે.

દેશબન્ધશ્ચિતસ્યધારણા ॥ ૧

કોઈપણ સ્થાનમાં મનોવૃત્તિનું રોકાણ ધણી વખત સુધી સ્થિર કરી રાખવું અને આડે આવતી બીજી મનોવૃત્તિઓને અટકાવવી તેને ધારણા કહે છે.

તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨

તેની તે અવસ્થામાં એક સરખા પ્રવાહરૂપે એક વિષયનાં જ્ઞાનમાં-ને સ્થિતિ તેને ધ્યાન કહે છે.

તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ ॥ ૩

એકની એકજ વસ્તુમાં તે સંબંધી વિચારની પરિપાક અવસ્થાએ અર્થાકાર વૃત્તિ સ્થિત થાય અને અંતરમાં કોઈ અવનવી પ્રેરણા સ્ફુરે અને પોતાનું જ્ઞાન જૂલી જાય તેવી અવસ્થાનું નામ સમાધિ કહે છે.

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥ ૪

ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ એકત્ર થાય તેને સંયમ કહે છે. સંયમ એટલે દેશ, કાળ, વસ્તુ અર્થાકાર રૂપે એક સરખી ભાસે અને તે વસ્તુનો બાહ્ય આકાર જૂલી જઈ તદ્દાકાર વૃત્તિ થાય તેને સંયમ કહે છે.

આ શાસ્ત્ર યોગનું શાસ્ત્ર છે એટલે આમાં મુખ્યત્વે કરીને સત્ત્વ ગુણ વધારી ગુણાતિત થઈ બ્રહ્મભાવને પામવો અને જન્મ મરણથી રહિત થવું એ સાત્ત્વર્થ છે. પણ આ દુષ્ટ શાસ્ત્ર સર્વને મારે નથી. ઈશ્વરે રમોગુણ અને રમોગુણ નિરમેલાં છે તે કોઈ નિરર્થક નથી અથવા કોઈ મુરખના નિરમેલાં નથી. એ ગુણોના અધિકારીઓને એ ગુણ અવશ્ય જરૂરનાં છે. આપણી છાતી હિપર મદી ખેસી આપણું ખૂન કરવાને કોઈ ચોર આવ્યો હોય તો તે વખતે આપણે કલેક્ટર સાહેબ ગંધતા હોય કે વકીલ સાહેબ

સુતા હોય તો અરજી લખવા બેસતા નથી તેમજ રેડીયો લઈ સુતર કાંતવા બેસતા નથી તે સમયનો ધર્મ એટલે કર્તવ્યકર્મ એજ છે કે મનમાં કોઈ લાવી આપણું સર્વ સામર્થ્ય તોના હાથમાંથી ચાલુ ઝુટવી લઈ તેને બોકવું અને તેના પ્રાણ લેવો. આ વિષયમાં વેદનું પ્રમાણ

ૐ તેજોસિ તેજોમયિષેહીઃ જલમસિ જાલમમયિષેહીઃ વીર્યમસિ વિર્યમયિષેહીઃ મન્યુરસિ મન્યુમયિષેહી ઇત્યાદિ. હે પ્રભો ! તમે કોષના અંકારરૂપ છો. સંહાર સ્વરૂપ છો. રૂદ્ર સ્વરૂપ છો માટે મારામાં દુષ્ટ રાક્ષસો અને પાપિઓ ઉપર કોષની પ્રેરણા કરો. તેમજ સર્વ જાણીએ રોજ શિવરાત્ર અને અગ્નીઆરસ કરવાની નથી અને યોગીના કંદ બાંધી ખાવાના નથી. તેને તો સંસાર ચલાવવાનો છે. પ્રજોત્પત્તિ કરવાની છે, દ્રવ્ય મેળવી સંચય કરવાનું છે. સ્ત્રી પુત્ર અને મિત્ર ઉપર પ્રીતિ બાંધ રાખવાનો છે. દેશનું અને લોકનું કલ્યાણ કરવાનું છે. ભીષ્મ અને અધસ્થામા જેવાં પરાક્રમ કરવાનાં છે. સાધુ, સતિ, સંતો-દેવાલયો અન્નઋત્રો ધર્મ શાળાઓ, નિશાળો, બધાં રક્ષણ શિક્ષણ નીતિ ધર્મ ઇત્યાદિને આશ્રય આપી કુટુંબ પોષણ કરી સંસાર ચલાવવાનો છે. માટે વેદાંતિઓએ રજસ તમોમલને નકામાં ગણી કાઢી નાંખ્યા છે છતાં તે સત્વગુણ જેટલાજ જગતમાં અવશ્ય જરૂરનાં છે. બધાએ કંઈ યજ્ઞ પવિત્ર યતાં વારને શંકરાચાર્ય થઈ શકતાં નથી. સર્વના કર્મ સંસ્કારો ભિન્ન ભિન્ન છે માટે તેમને ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાને લોભ નિવૃત્તિ સાથે પ્રવૃત્તિની પણ જરૂર છે.

તજ્જયાત્પ્રજ્ઞા લોકઃ ॥ ૫

સંયમ ઉપર કાળુ મેળવ્યાથી બુદ્ધિ તિવ્ર થાય છે. બુદ્ધિ તિવ્ર થવાથી દરેક વસ્તુમાં મન સહેલથી પ્રવેશ કરી શકે છે. એ મનના પ્રવેશથી નહિ અણેશી એવી વસ્તુ ઓર્ચીતી સ્ફુરણ થાય છે, એટલે નવી શોધ થાય છે.

તસ્યમૃમિષુ વિનિયોગઃ ॥ ૬

વિતર્ક વિચાર આનંદ અને અસ્મિતા એ ચાર પમથીએ ધીમે ધીમે ચઢતાં ચઢતાં સંયમ કરવો. પણ અધિરા થઈ એકદમ લાડવો ખાવાનો મન કરવો નહિ. પ્રથમ સ્થુલ ભૂમિ ઉપર, પછી સુક્ષ્મ ભૂમિ ઉપર, પછી સુદૃઢ ભૂમિ ઉપર, અને ત્યારમાદ અંહકાર ઉપર ક્રમે ક્રમે સંયમ કરવો અને જ્યાં મેળવવો.

ત્રયમન્તરંગ પૂર્વમ્યઃ ॥ ૭

ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ અષ્ટાંગ યોગમાં સંપ્રગાત યોગનાં અંતરંગ સાધન કહેવાય છે.

તદપિ બહિરંગે નીર્વિજસ્ય ॥ ૮

અને યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર એ પાંચ અસંપ્રગાત યોગનાં બાહ્ય સાધન કહેવાય છે.

ચ્યુત્યાનનિરોધસંસ્કારયોરભિમવપ્રાર્દુભાવો નિરોધ

ક્ષણચિતાન્વયો નિરોધપરિણામઃ ॥ ૯

વિચારનો ઉદ્ભવ અને વિચારનું રોકાવું વારંવાર થયે તેના સંસ્કારને જ્ય અને પરાજ્ય થતાં એટલો વખત નિરોધ અવસ્થા ટકે છે. તેટલો વખત ચિત્તનો નિરોધ પરિણામ થયો એટલે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઈ એમ કહેવાય છે.

તસ્ય પ્રજ્ઞાંતવાહિતા સંસ્કારાન્ ॥ ૧૦

વારંવાર ચિત્ત નિરોધ કરવાથી તેલ ધારવત એક સરખું ચિત્ત રજસ તમોમલ રહિત થઈ સ્થિર ધારા સમાન વહે છે. અને સંપૂર્ણ શાંતિ મળે છે.

સર્વાર્થતૈકાગ્રતાયોઃ ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્ય સમાધિ પરિણામઃ ॥ ૧૧

ચોથા પાદના સૂત્રમાં વ્યાખ્યા કરેલી સ્વાર્થતા અને એકાગ્રતાને અસ્તોદય થતાં તેના પરિણામમાં સમાધિ થાય છે.

એક ક્ષણમાં હૃદયનો ધપકારો થાય છે. એક ધપકારો થાય તેટલા વખતમાં સુમારે ૪ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. એટલી મનના વિચારની ઝડપ છે. અને મનોવૃત્તિ સર્વ ઠેકાણે ભ્રમ્યા કરે છે. તેના ઉપર લગામ તરીકે બુદ્ધિરૂપી અટક છે. તથા બુદ્ધિમાં મનને સર્વ દિશાએ ભટકવું અટકાવી જે વસ્તુને મનમાં ધારી છે તે એકજ ઉપર વિચાર સ્ફુરે તેને સમાધિ અવસ્થા કહે છે.

તતઃ પુનઃ શાંતોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતા પરિણામ ॥ ૧૨

સન્નતિય મનોવૃત્તિનો ઉદય અને વિગ્નતિય મનોવૃત્તિનું બંધ પડવું અને જૂત અને વર્તમાન કાળનું જૂલી જવું. તેને એકાગ્રતા પરિણામ કહે છે.

સમાધિમાં સર્વ વૃત્તિનો લય અને એકજ વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે. સમાધિમાં વિક્ષિપ્તતાનો પરાજય અને એકાગ્રતામાં સંગતિય મનોવૃત્તિનો તૈલ ધારવત પ્રવાહ ચાલવો અને નિરોધ અવસ્થામાં સરોવરના જળની પેઠે સ્થિર અને અગાધ જળના એકઠા થવા સરખું પરિણામ છે. તે એકાગ્રતા અને સમાધિમાં એટલા ભેદ છે. નિરોધ પરિણામમાં વૃત્તિઓ ઉડતી રોકવી. અને નિરોધ અવસ્થાની એટલે કુંભક પ્રાણાયામ અવસ્થાને એટલે બ્રહ્મ દશાની સ્થિતિ તે નિરોધ પરિણામ છે. પરિણામત્રય નીચે મુજબ છે.

વૃત્તિનો પરિણામ	સ્થુલ પદાર્થનો પરિણામ	ધર્મ પરિણામ
નિરોધ પરિણામ	ધર્મ પરિણામ	ગુણ પરિણામ
સમાધિ પરિણામ	લક્ષણ પરિણામ	લક્ષણ પરિણામ
એકાગ્રતા પરિણામ	અવસ્થા પરિણામ	વિશેષ વ્યક્તિ પરિણામ
		અવસ્થા પરિણામ
		કાળે કરી નવું જીવું
		પરિણામ થાય તે
		બાલ્યુત્પાદ વૃદ્ધિ વગેરે

પર્મિન મૂર્ત્યેન્દ્રિયેષુ ધર્મલક્ષણાવસ્થાપરિણામા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૧૬

આથી કરીને ઉપર મુજબ સ્થુલ એટલે ભૂત અને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થના પરિણામત્રયનું વ્યાખ્યાન સમજી લેવું. મ. ૧ ક્રમેક્રમે બદલાય એ મનનો ધર્મ પરિણામ. એને વર્તમાન અવસ્થામાં રાખી શકાય તે કાળમત પરિણામ અને મન વર્તમાન કાળને છોડી ભૂત કાળમાં પ્રવેશ કરે તેનું નામ અવસ્થા પરિણામ.

આ પ્રમાણે મનોવૃત્તિઓ ઉપર કાણુ રાખવાના અભ્યાસથી સંયમ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મોદિતાન્યપદોદયમર્માનુભાવી, ધર્મી ॥ ૧૬

ત્રણે કાળમાં ધર્મને એટલે તેના મુક્તિ નહિ છેડનાર તે ધર્મ.

સ્થિતિ થય અને ઉદભવ એ ત્રણે શક્તિનું એકત્ર નામ ધર્મ છે.

ક્રમાન્યર્થ પરિણામન્યસ્થે હેતુઃ ॥ ૧૬

ભિન્નભિન્ન પરિણામ થાય તેનું કારણ પદાર્થના પરમાણુની ગોઠવણીમાં ભેદ હોવો એ છે. કારણના ભેદ કાર્ય ભેદ થાય છે.

પરિણામત્રયસંયમાદતીતાનાગતજ્ઞાનમ ॥ ૧૬

હવે સંયમ કરવાના કાળ કહે છે. પરિણામ ત્રય ઉપર સંયમ કરવાથી ત્રિકાલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે તત્ત્વમાંથી તેજ અને ખોળ નીકળવાની શક્તિ છે. પણ દરિયાની રેતીમાંથી તેજ અને ખોળ કદાપી નીકળવા નથી. એટલા માટે ધાંચી ધાણીમાં રેતી પીગતો નથી પણ તલનેજ પીગે છે કે તેજ નીકળે. ધાંચી સંયમ કરવાથી એક ક્ષણમાં સમગ્ર શકે છે કે તેજ નીકળવાની શક્તિ તલમાં છે. તે ત્રણે કાળમાં એક સરખી છતાં કાર્યા તલમાંથી તેજ નીકળશે નહિ તેમજ જે તત્ત્વમાંથી તેજ નીકળી ચૂક્યું છે તેમાંથી ભાવિમાં તેજ નીકળવાનું નથી. જે દેગડીમાં તેજ છે. તેનેજ માત્ર તે દેગે છે. અને જહો છે કે તલમાંથી તેજ તમામ નીકળી ચૂક્યું હવે નીકળવાનું નથી.

શબ્દાર્થમત્યપ્યનતમિ. રતરા. સાક્ષાત્કરસ્તત્રાવેમાગસંયમાત- સર્વભૂતરૂપજ્ઞાનમ ॥ ૧૭

શબ્દમાં ત્રણ ક્રિયા છે. પ્રથમ કંપન. બીજી અનુભવપ્રવાહ અને ત્રીજી પ્રતિક્રિયા. એ ત્રણ શક્તિ શબ્દમાં રહેલી છે. શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાન ભિન્ન છતાં તે એક છે એવું મિથ્યા જ્ઞાન લેવાની જન સમુદાયને ટેવ પડી ગઇ છે પણ યોગીને તે ત્રણે વાના છૂટાં પાડી સર્વ જૂનની જાણ સંયમથી થાય છે જેમકે “લાડુ” એ શબ્દના ઉચ્ચારથી ભક્તર અને ઉકારનો ધ્વની થાય છે. અને લોકો સમજે છે કે લાડુ એટલે ધી ગોળ અને ઘઉંનો ગોળો એ બોલનારની મતલબ છે. પણ બોલનારના મનમાં લાડુ નામની વેસ્યાનું જ્ઞાન છે અને તેને બોલાવે છે એ ભેદ સંયમ એટલે ચિયાર કરવાથી જાણમ પડે છે.

સંસ્કાર સાક્ષાત્કરણત્ત પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ ॥ ૧૮

સંસ્કાર ઉપર સંયમ કરતા જાણાય છે કે પૂર્વ જન્મમાં એ અમુક જાતિમાં હતો જેમકે એક માણસ જોડના કાપળાં તોડીને ખામી કરે

અથવા તેને લાકડું ખાવાની ઈચ્છા થાય તો તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે લાકડા આવનાર હાથીનો તેનો જન્મ હતો તેની ટેવ રહી ગઈ છે.

પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૯.

માણુસના અહેરા ઉપર હાલતા પરમાણુ ઉપર લક્ષ આપવાથી તેના મનોગત વિચારનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે વાંકી આંખે જોયા કરે તેને કામા તુર સમજવો. લાલ આંખ કરી રિથર ભાવે જોનારને ક્રોધ થયો એમ સમજવું, ઇત્યાદિ પારકાના મનમાં શું છે તેની ખબર પડે છે.

નચતતસાલમ્બનંતસ્યાવિષયામૂતત્વાત્

એકલા શરીરના બાહ્ય લક્ષણ ઉપરથી પારકાનું ચિત્ત બરાબર સમજાતું નથી. પણ તેની સાથે તેના મન વિષયક સંયમ કરવાથી તેના ચિત્તમાં શું છે તે જણાય છે. માટે એ બંને ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર છે.

કાયરુપસંયમાત્ તદગ્રા હ્યશક્તિસ્તંમે ચક્ષુઃ

પ્રકાશાસંપ્રયોગેડ્ઞત્તદ્વાનમ્ ૨૦

પોતાના શરીરનો આકાર અને પોતાનો ગુણ સામાની નજરે દેખાતો બંધ કરવા બદલ સંયમ કરવો તેને અંતરધ્યાન થવું કહે છે. તેમજ શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ એનું પણ વિસ્મરણ કે સ્મરણ થઈ શકે છે. જેમકે જાડુમર કપટ વડે કાચની ચીમની બધાના દેખતા મોઢામાં ભાગી કરડ કરડ ચાવે છે તેથી જોનારનું ટાળું વિશ્વસ્ય પામે છે કે આ કાચ ચાવી ગયો પણ જે ચીમની ખતારી હતી તે ખાંડની ચીમની હતી માત્ર આકાર અને રૂપ ચીમનીના હતા. વરતુતઃ જાડુમરની એ ઠગ વિદ્યા છે એણે કાચ ખાધો નથી પણ ખાંડ ખાધી છે.

સોપકમં નિરુપકમં ચ કર્મ તત્સંયમાદપરાંત જ્ઞાનમરિદ્ધેમ્યોવા ૨૧

જે ક્રોંનાં વિષાકકાળનું જ્ઞાન તે ઉપર સંયમ કરવાથી અને કેટલાં એક લક્ષણ ઉપરથી શ્રુત્યુના દેસ કાળ સમય ઇત્યાદિ યોગી જાણી શકે છે. જેમકે જ્ઞાન રોગ થયો એટલે વૈધ જાણી શકે છે કે તે અમુક દિવસ રહીને રોગી ખરી જશે. તેમજ બ્રહ્મતત્ત્વ એ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન શક્તિનો બંડાર હોવાથી તેમાંથી જે જે વિષયનો સંયમ કરે છે તે તે જ્ઞાન તેમાંથી સ્ફુરે છે એટલે યોગીને તુરત પોતાના શ્રુત્યુના દેસકાળની ખબર પડે છે.

મૈત્ર્યાદિષુ ચલાનિ ॥ ૨૨

મનુષ્ય અભિધ્વ વિધની અનંત શક્તિ સમુદ્ધાનો એક વિભાગ છે. જેની રીતે એક તત્ત્વીયો મોટી આગ લાગ્યાના અગ્નિનો એક વિભાગ છે. અગ્નિમાં જે શક્તિ છે એટલે કે પ્રકાશ આગવાપણું અને પદાર્થને ક્ષિન્ન બિન્ન કરવા તે શક્તિના ગુણ તત્ત્વીયામાં પણ છે. તેટલા માટે તે ઉપર સંયમ કરવાથી જે જે શક્તિનો વિચાર કરે તે તે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આખા જગતમાં જેવો ભાવ રાખે તો તે તેના ઉપર આપું જગત નેવોજ ભાવ રાખે છે જેમકે મહાત્મા તીવ્રકે આખા હિંદના હિંદુ મુસલમાન પર પ્રીતિ ભાવ રાખ્યો તે પ્રમાણે આપું હિંદ નિવસને ચક્રાય છે. આત્મા અને પ્રત્યાઘાત એ સૃષ્ટિનો મહાન નિયમ છે તે પ્રમાણે આપણે જે કર્મ કરીએ તે કર્મ તેટલાજ આવેગથી આપણી તરફ પાછું આવી ભોગ આપે છે.

ચલેષુ હસ્તિ જલાદિની ॥ ૨૩

કોઈ બળ વગરના માણસ એમ વિચાર કરે કે મને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય તો તે સંયમ કરે છે. તરતજ તેને એવું કંઈ સ્ફુરણ થાય છે કે સેન્ડોએ લીંમે અથવા હનુમાને અથવા લીંબે જે યમ નિયમ પાળ્યા છે તે પ્રમાણે નિયમો પાળવાથી બળ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રવૃત્ત્યાલોકન્યાસાત્સુક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૪

બુધ્ધિ સત્ત્વના પ્રકાશથી સંકલ્પ માત્રે કરીને યોગી અતિ દૂરની અથવા મોટામાં મોટી કે ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ તેના ગુણ તેના દેશ તેના કાળ તેની જ્ઞાતિ વીગેરે સંયમ કરવાથી જેઝ શકે છે.

સુવનજ્ઞાનં સૂર્ય સંયમાત્ ॥ ૨૫

સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી સંકલ્પ માત્રે કરીને ત્રિસુવનનું જ્ઞાન થાય છે.

ચન્દ્રે તારાબ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૬

ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાની રચનાઓ અને આવાગમન ઇત્યાદિ નું જ્ઞાન થાય છે.

ધ્રુવે તદ્ગતિ જ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭

ધ્રુવમાં સંયમ કરવાથી ધ્રુવ જોઈતું અને તેની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે.

નામિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ ॥ ૨૮

નામિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શરીરની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં નાડી-ચક્ર ઇત્યાદિ શબ્દો છે તે ડોક્ટર સાહેબોના કહેવક પ્રમાણે મુકદ્દા ચરવાથી દેખાતા નથી. આ ચક્રો નાડી ઇત્યાદિ ધ્યાન યોગ કરવા માટે યોગીઓની કલ્પના છે એવું અમને લાગે છે. જે પ્રમાણે અવધાન ચક્રિતમાં હૃદય કમળ અને તેની પાંખડીઓની કલ્પના છે તે માત્ર ધ્યાન સ્થિર થવા માટે અને રમરણ શક્તિ વધારવા માટે કલ્પિત છે તે પ્રમાણે આ યોગના ચક્રોની કલ્પના છે. એવું અમારું ધારવું છે.

યોગ ચાર પ્રકારના છે.

૧ રાજયોગ અથવા જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ દ્વારા ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત અને મન સ્થિર કરી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરવી એ એનું ફળ છે.

૨ હ્રુઠયોગ બાહ્યીને લાકડી મારી વશ રાખવી તેવો આ શરીરની કસરતો વડે પ્રાપ્ત આદિ સ્થિર કરી ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી.

૩ મંત્રયોગ સાંકેતિક શબ્દના ઉચ્ચાર પૂર્વક જપ કરી ઇશ્વર કૃપા મેળવવાને મુક્ત થવું અને આ જગતની અનેક સિદ્ધિઓ મેળવવી એ એનું ફળ છે.

૪ લક્ષ્યયોગ મન ઇન્દ્રિય આદિ ઇશ્વરમાં અર્પણ કરી મૌનરાખી તેના ધ્યાન સિવાય અન્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અને તેથી ઇશ્વરની કૃપાપાત્ર થવું એ એનું ફળ છે.

કણ્ઠકૃપે શુભિપાસા નિવૃત્તિઃ ॥ ૨૯

કંઠકૃપમાં સંયમ કરવાથી ક્રુધા અને તૃપાની નિવૃત્તિ થાય છે.

કૂર્મ નાડનાં સ્થૈર્યમ ॥ ૩૦

કૂર્મ નાડીમાં સંયમ કરવાથી શરીરમાં સ્થિરતા પ્રકટે છે.

મુર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધ વર્ણનમ ॥ ૩૧

મસ્તકમાં રહેલી જ્યોતિ પ્રત્યે સંયમ કર્યાથી સિદ્ધ પુરુષોના દર્શન થાય છે.

ડોક્ટર સાહેબોને મસ્તકમાં રહેલું જૂરા રંગનું પાણી અને મસ્તકના આંસમાં ખાડા પડેલા દેખાય છે તે ઉપરથી તેઓ અનુમાન કરે છે કે આમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને બુદ્ધિબળ પ્રકટે છે. પણ જો એમ થતું હોય તો એક મુડદાના માથાનું જુરા રંગનું પાણી ખીબ મુડદાનાં માથામાં રેડવાથી તે મુડદું પાછું સજીવન થઈને પહેલા કરતાં ઘણું બુદ્ધિમાન થવું જોઈએ. પણ હજી સુધી તેવું કોઈએ કરી બતાવ્યું નથી.

દેવયાન સુધુચ્છા અથવા ઉત્તર માર્ગ અથવા વિદ્વાનોનો માર્ગ અથવા જ્યોતિર્માર્ગ અગ્નિમાર્ગ અથવા પુણ્યવાનનો માર્ગ જેને કહે છે તે જ્યોતિર્મય છે. એટલે પ્રકાશ અને જ્ઞાન તે માર્ગમાં વિશેષ છે. માર્ગ શબ્દનો અર્થ કોઈ અનુનીસીપાલીટીએ બાંધેલી સડક નથી પણ પ્રકાશ અને જ્ઞાન જ્યાં હોય છે તે તે સ્થળે તેવા તેવાની સંગતિમાં અને પરિસ્થિતિમાં તે જાય છે એનું નામ માર્ગ કહ્યું છે. મસ્તકની અંદર ખોપરીમાં એક ઝીણું છીદ્ર છે. તે દ્વારા એ સૂર્યના કીરણોનો આશ્રય લઈ જ્યાં જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં ત્યાં તે જાય છે. જ્ઞાન અને પ્રકાશ એ બેનો સંબંધ સત્યજ્ઞાન અનંત અથવા પ્રજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મ જેને કહે છે તેની ઘણીજ નજીકની વસ્તુ છે. તેથી જે માણસ એ દશમદ્વારથી જગતમાં વિચરવાનો વિચાર કરી ધ્યાન વડે ત્યાં થોભે છે ત્યાં તેને અગ્નિઆદિત્રીની જ્યોતિ દેખાય છે. અને જેને અષ્ટ મહા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તથા ઇશ્વર જેવા બની રહ્યા છે તેવા સિદ્ધ પુરોહિતાં દર્શન થાય છે.

પ્રાતિમાદ્વા સર્વમ ॥ ૩૨

વેદશાસ્ત્ર સત્કર્મ અને દૃઢ સંકલ્પ ઇત્યાદિથી બુદ્ધિ સત્વ પ્રકાશ પામે છે. અને તેથી કરીને અદ્વૈત વક્તૃત્વશક્તિ, કાવ્ય શક્તિ, અને કળાઓ અનેક વિદ્યાઓ સહેજમાં સ્પુરણ થાય છે. તે રજસ તમોમલથી કલિ ક્લેશ દુઃખદુઃસ્થિતિમાં વિકલેન્દ્રિય મન વાળાને કદી પણ સ્પુરણ થતું નથી. પણ શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળાને અને નિસ્પાપ મનુષ્યને અથવા પરોપકારી પુરુષને પ્રેમ આદર્શને ચિત્ત પ્રસન્ન અને હસમુખો સ્વભાવ સંયમ કર્યા વગર પણ સહેજ પ્રાપ્ત થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સખરી, વાલ્મિકી, કે જે લૂંટારો-વાલીઓ કોળી કરીને હતો અને રામ શબ્દ અધરો લાગવાથી મરા મરા જપ કરતો હતો, તે વાલ્મિકી ઋષિ પદ્મ પામ્યા છે. નારદ અને મન્વન્દ્ર ઇત્યાદિના દૃષ્ટાંતો જોવા હોય છે.

હૃદયે ચિત્તસંવિત્ ॥ ૩૩

જ્યારે બુદ્ધિ સત્વ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશ પામે છે ત્યારે શાસ્ત્રીય વિવેક જન્ય જ્ઞાનમાં પ્રવેશ થવા માંડે છે.

સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તાસંકીર્ણયોઃ પ્રત્યયાવિશેષો

ભોગઃ પરાર્થાત્સ્વાર્થ સંયમાત્પુરુષજ્ઞાનમ્ ॥ ૩૪

બુદ્ધિ સત્વ અને ચિદ્રુપ દૃષ્ટા એ એક બીજાથી ભિન્ન છે. તથાપિ મલિન બુદ્ધિને તે એક હોય છે તેવો ભાસ થાય છે. તેથી હું ભોગવું છું હું કરું છું એમ પુરુષ જાણે છે. જ્યારે બુદ્ધિમાં એવું જ્ઞાન થાય છે કે-જેને હું મારે માટે ભોગ કહું છું તે મારે માટે નથી કારણકે બુદ્ધિ તો જડ છે. તે કેવી રીતે ભોગ ભોગવી શકે ? માટે જે કાંઈ ભોગ છે તે પુરુષને માટે છે. એવી સમજથી બુદ્ધિમાં પુરુષનું જ્ઞાન પ્રકટે છે.

બુદ્ધિ એ પ્રકારની છે. સ્વાર્થ એટલે સેલ્ફ self અથવા individual અને પરમાર્થ એટલે પબ્લીક અથવા યુનીવર્સલ એમાં સ્વાર્થ બુદ્ધિ હું બ્રહ્મરૂપ શક્તિ છું, એવો વિચાર કરે છે તે કાષ્ઠ બ્રમર ન્યાયે બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં ફેરવઈ જાય છે. અને પોતે જે ભોગવે છે તેજ બ્રહ્મ ભોગવે છે એવું જ્ઞાન થવાથી પરાર્થ અને સ્વાર્થ બંને શબ્દો ઉડી જાય છે. અને જે હું તું નો ભેદ રહે છે તો બુદ્ધિ પરાર્થ ભોગ કરે છે. કારણ કે તે જડ છે. માટે સંયમી એ અદ્વૈત બ્રહ્મમાંજ બુદ્ધિનો લય કરવો એ વધારે સારું છે.

તતઃ પ્રાપ્તિમશ્રાવણવેદનાદર્શાસ્વાદવાર્તા જાયન્તે ॥ ૩૫

પુરુષને અર્થે સર્વ ભોગ છે. એ વિષયમાં સંયમ કરવાથી સુદમપદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે કે જે બાહ્ય વિષયની સહાયતા વગર મનથી જાણવામાં આવે છે. અને તેથી દૂરશ્રવણ દૂર દર્શન દિવ્યમંથ દિવ્યસ્પર્શ અને શુદ્ધ બુદ્ધિ વીગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. અર્જુન અને શ્રી કૃષ્ણ કુરૂક્ષેત્રમાં જે વાત કરતા હતા તે વાત હસ્તીનાપુરમાં ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયે કહી તેનું કારણ સંજયનામાં પુરુષને અર્થે સર્વ ભોગ છે, એવો સંયમ સિદ્ધ કર્યો હતો. કુરૂક્ષેત્ર અને હસ્તીનાપુરને ધણું છેટું છતાં એટલે દૂરથી અર્જુનનો રથ શ્રી કૃષ્ણે એ સૈન્યની વચ્ચે લાવી રાખ્યો અને ગીતા જ્ઞાનનો બોધ કાઢ્યો તે સંજયે આંખો છતાં જોયું અને સાંભળ્યું એ વાત સર્વને જાણીતી છે.

તે સમાધાનુપસર્ગા બ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ ॥ ૩૬

આ સિધ્ધિઓ સમાધિ કરનારને સમાધિ અવસ્થામાં સમાધિ સિધ્ધિ કરનાર છે પણ વ્યુત્થાનમાં નીચે ઢાળી પાડનાર વસ્તુ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરનારી અડચણ રૂપ છે. સંસારમાં એ સિધ્ધિઓ ભોગરૂપે ચક્રિય થાય છે. પણ તે ઈશ્વર સાથે યોગ થવામાં ઉપરથી નીચે નાંખી દીધા બરોબર છે. માટે જે યોગી સિધ્ધિમાં લપટાયો તો તેને ઈશ્વરી જ્ઞાન થતું નથી.

બન્ધકારણ શૈથિલ્યાત્પ્રચાર સંવેદનાશ્ચ ચિત્તસ્ય પરશરીરાવેશ ॥ ૩૭

જે યોગીને કંઈ નાડીમાં જવાથી જન્મ થાય છે અને કંઈ નાડી દ્વારા એ શરીરમાંથી નીકળી જવાય છે તેનું જ્ઞાન સંયમ દ્વારા એ કરવાથી કેટલેક અંશે પોતાના શરીરમાં રહી પર શરીરમાં કેટલાએક અંશે અથવા સર્વાંશે જઈ શકે છે અને પોતાની સાથે મન અને ઇન્દ્રિયોને પણ પરશરીરમાં મૂકી સંકલ્પ હોય ત્યાં સુધી જીવી શકે છે અને ફરી પાછો પોતાના દેહમાં આવી શકે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે દ્રોણ યુર ઘોડાના શરીરમાં પેઠા હતા અને શ્રીમદ આદ્ય શંકરાચાર્ય અમરક રાગના દેહમાં પ્રવેશ્યા હતા.

ઉદાન જયાજ્જલપંકકન્ડકાદિષ્યસંગઉત્ક્રાન્તિશ્ચ ૩૮

નાસાગ્રથી મસ્તક સુધી ઉદાન વાયુ છે તે જીવાત્માનો ઘેરો હોય તેવો છે તે ઉપર બેસી પોતાનો સંકલ્પ હોય તે તે સ્થળે ઘોડાને જવાની પ્રેરણા કરે છે. ત્યાં એ ઉદાનવાયુ તેને લઈ જાય છે. યોગીને તો બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ કરવી છે. માટે તેણે ઉદાનવાયુને અન્ય ઠેકાણે નહિ પ્રેરતા બ્રહ્મમાંજ પ્રેરવો. અથવા લય કરવો ઉદાન વાયુનો જય થવાથી એટલે પોતાના કાયામાં આવ્યાથી જીવાત્માની ઇચ્છા પ્રમાણે તે જલ કાદવ-કાંટામાં વીમાનની માફક મમન કરી શકે છે અને સ્વચ્છંદ મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે દૃષ્ટાંત તરીકે બીજાએ દક્ષિણાયનમાં સૂર્ય છે તેથી જમાસ મૃત્યુ અટકાવ્યું હતું વીગેરે.

સમાન જયાજ્જ્વલનમ્ ॥ ૩૯

નાભીની આગુઆગુએ પિત્ત છે, જેને જકરાસિ કહે છે, તે ઉપર સંયમ કરવાથી તેજોમય શરીર થઈ આગવું હોય તો અગ્નિ પેદા થઈ ભસ્મ થઈ શકે છે. જમદંબાએ દક્ષ યજ્ઞમાં પોતાનો દેહ પ્રજાલ્યો તે સમાન વાયુને જય કરી પોતાનામાંજ અગ્નિ પ્રકટાવી બાળ્યો એ વાત પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રોત્રાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાદિવ્યં શ્રોતમ્ ૪૦

આકાશ અને કર્ણેન્દ્રિયનો પ્રસ્પર સંબંધ છે જે કાંઈ સ્પષ્ટ થાય છે તે આખા વિશ્વમાં તળાવમાં કાંકરો નાંખીએ અને કુંડાળા થાય તેવા વિવર્ત અને મોઝાં આખા વિશ્વમાં ફરે છે અને તે સર્વ પદાર્થો ઉપર અથડાય છે છતાં જે વસ્તુમાં તે મોઝાં ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે અને જેનામાં સંકલ્પ મૂકેલો છે તેનેજ તે જ્ઞાન કરાવે છે અને અન્ય ઠેકાણે જે મોઝાં અથડાય તે ત્રથા જાય છે: જેમકે આધુનિક વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ.

કાયાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમદૂલ્લઘુતુલ સમાપત્તેશ્ચાકાશગમનમ્ ॥ ૪૧

આ સૃષ્ટિનો નિયમ એવો છે કે બારે વસ્તુ હોય તે તળીએ ખેસે અને હલકી વસ્તુ તે ઉપર તરી શકે છે. જેમકે સમુદ્રમાં લાકડાનો કંકડો નાંખ્યો તો તે તરે છે અને પથરો નાંખીએ તો નીચે ખેસે છે આકાશ સડથી હલકામાં હલકી વસ્તુ છે તેની સાથે જે કાયાનો, જેમ આકાશનું ૩ ટુંકે મારતા ઉડી જાય છે તેમ, સંબંધ થાય તો સંયમ કરવાથી આકાશ ગમન થઈ શકે છે.

બહિરકલ્પિતાવૃત્તિર્મહાવિદેહા તતઃ પ્રકાશાવરણશ્ચયઃ ॥ ૪૨

મનની જગદ્ગાર યથાર્થ અજ્ઞાતિ તેનું નામ વિદેહ કહે છે. તેના ઉપર સંયમ કર્યાથી બુદ્ધિ સત્વ ઉપરનું રજસ તમોમલ્લનું આવરણ દૂર થાય છે જે પ્રમાણે એક જ્ઞાનસના દીવા ઉપર ત્રણ ઢાંકણા રાખેલાં છે. એક ઠીંકરાનું ઢાંકણુ જે એ દિવા ઉપર ઢાંકીએ તો ઘરમાં કેવળ અધાર થાય અને જ્યાં ત્યાં આપણે અથડાઈ પડીએ અને કંઈ આપણને દેખાય નહિ તેમ જડ અથવા તમાટત મન ઉપરનું આવરણ એટલે ઢાંકણું સમજવું,

ખીજે ભાગ એક કપડાથી ઢાંકેલો છે; તેથી કરીને સહેજ સાજાં ઓળા જેવું કંઈ દેખાય છે એ રજોગુણ આવૃત્તિનું આવરણ મન ઉપર છે એ બને આવરણો દીવા ઉપરથી કાઢી નાંખતા થોડો થોડો ઝાંખો દીવો હોવાથી પ્રકાશ કંઈ વધારે દેખાય છે એ સત્યનું આવરણ છે. અને તે કાચના જ્ઞાનસ ઉપર ચીમની હોય તેવું દેખાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાનસત્ત્વી દીવેટનો રતું ફેરવતા જઈએ તેમ તેમ દીવાની વાટ ઉંચી આવી તેજ વધારે ખેંચે છે અને દીવો મોટો થાય છે. તેથી કરીને સર્વ પદાર્થો યથાર્થ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને આપણે જાણતા કૃત્યતા બધે થઈ જઈએ છીએ અને અધાર

ને લીધે ફાંફા મારવા પડતાં નથી તેજ પ્રમાણે વૃષ્ટી રૂપ દેહમાંનું મન ખાણ સમષ્ટિ રૂપમાં રોકતાં તે સર્વ મારાજ મનનું સ્વરૂપ છે અને સર્વનું મન એકજ છે એવો વિચાર કરવાથી તે મનુષ્ય વિદેહી કહેવાય છે એટલે દેહ વગરનો હોય તેવો જાણવો. આવી તરેહના મનના માણસો જનક, વિદેહી, બાલ ગંગાધર તીલક, ગાંધીજી, મોહનલાલ, લાલા લજપતરાય, સ્વામી દયાનંદ જેવા છે. કે જેણે હું એવું મન પોતાના દેહમાંનું કાઢી નાંખીને હિંદના ટૂંક કરોડના કલ્યાણને અર્થે વિસ્તૃત કર્યું અને હિંદના કલ્યાણ માટે સાધન સંપન્ન થઇ અમે ફરી અવતરશું એવી રીતનું સમષ્ટિની સેવામાં જે મન રટણ કર્યા કરે છે તેના રજસ તમોમલ ધોવડ જઇ સત્વ પ્રકાશ કરે છે અને સામાન્ય પુરૂષને ન સુઝે તેવી નવીન યુક્તિ એવાનાંજ અંતરમાં ઝોઝીની સ્ફૂરણ થાય છે.

સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્વસંયમાદ્ભૂતજયઃ ॥ ૪૩

જેનામાં જડતા વિશેષ ધર્મ છે તેને સ્થૂલ કહે છે અને જે પંચમહાભૂતમાં સામાન્ય છે તેનો આકાર થવો એ સ્વરૂપ છે તેનું કારણ તે તન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. સત્વ રજ અને તમ એ પ્રકૃતિ-દ્રવ્ય તે અન્વય છે. ભોગ અને મોક્ષ આપવાની જે દ્રવ્યમાં શક્તિ છે તે અર્થવત્વ છે.

પંચ મહાભૂત સુખડીયાના ધરમાં ખાંડનો કાથળો હોય તેવાં છે. એને સ્થૂલ કાથળો કહે છે એ ખાંડની ચાંસણી બનાવી કે જેમાંથી અનેક રમકડાં કરવાં હોય તે સામાન્ય અર્થાત સૂક્ષ્મ છે. એ ચાંસણીને લાકડાના ખીખામાં રેડીને હાથી ઘોડો મક્કા વીગેરે આકારો બને છે તેને સ્વરૂપ કહે છે એટલે આકારવાન કહે છે. એ ખીખાને બાંધીને નહિ હલાવતાં કરવા દેવું તેને અન્વય કહે છે. અને એ રમકડું ખાધાથી કફ થાય અથવા ખટાશ મટી જાય અને સુખ થાય તેને ભોગ અથવા મોક્ષ કહે છે. એટલે તે તેનું અર્થવત્વ છે. તે ઉપર વિચાર કરવાથી એટલે સંયમ કરવાથી પંચ મહાભૂત ઉપર કાચુ મેળવાય છે એટલે તેનો જય થયો એમ સમજવું.

તતોઽણિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસમ્પત્તદ્ધર્માનભિઘાતઃ ॥ ૪૪

હવે ભૂતજયથી પ્રાપ્ત થવું ઐશ્વર્ય એટલે ઇશ્વરનાં જેવી શક્તિ જે યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. અણુઓની રચનાનું જ્ઞાન યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે અને અણુ મહાસિદ્ધિ કે જે ઇશ્વર જેવાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે તે આ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાની કાયા ઈચ્છાનુસાર થવાને અને સ્થિર કરવાને

તે સમર્થ થાય છે એટલે રૂપવાન બલવાન દીર્ઘાયુ, પોતાનું શરીર છોડવું કે રાખવું તે કરી સકે છે. આ સિદ્ધિઓથી કરીનેજ એટલે અણિમાં વગેરેના બળે અગત્યે સમુદ્રને હાથેલીમાં લઇને આચમન કરી દીધું. મહિમા સિદ્ધિ વડે કરીને વામને બલિરાજને પાતાળમાં ચાંપ્યો. લલિમાં સિદ્ધિવડે દુર્યોધન મહાભારતના યુધ્ધમાં ભીમથી હારી ગયો ત્યારે મરણ બચથી કીડો થઈ તળાવના કમળમાં ભરાયો હતો. ગરીમા સિદ્ધિથી મેરૂ પર્વત જેટલું ભારે થવાય છે. શ્રી કૃષ્ણે તૃણાવર્ત દૈત્ય બ્યારે ભગવાનને જસોદાના ખોળામાંથી આકાશમાં ઉંચકી ગયો ત્યારે આ સિદ્ધિના બળે ચૈાદ્ર બ્રહ્માંડનો ભાર તેના હિપર મૂક્યો તેથી તે મરણ પામ્યો.

પ્રાપ્તિ-સિદ્ધિવડે કરીને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સંદિપનીય ઋષિની સ્ત્રીએ દ્વર-સ્થ કોઇ વસ્તુ માગી તે વખત શ્રી કૃષ્ણે નહિઉડતાં પોતાનો હાથ લંબાવીને તે વસ્તુ ગુરૂપતિને આપી.

પ્રકામ્ય-સિદ્ધિ એટલે યોગી સ્વસંકલ્પથી ઉચ્ચાર કરે તે ઉચ્ચાર સંકલ્પાનુસાર ન હોય તો પણ તે વાણીનો અર્થ જે કંઈ યોગીના મનમાં હોય તે વસ્તુ તે થઈ જાય છે. જેમકે યોગીના મનમાં સીતા રૂળ ખાવું એમ છે અને જૂલમાં અથવા અન્નપુષ્પાથી એમ કહે કે ખોર લાવ તો ખોરને ઠેકાણે સીતારૂળજ આવીને ઉભું રહે છે.

વશિત્વ-સર્વ પ્રાણીને નિયમમાં રાખવાં તે વશિત્વ. એટલે રાજ્યસત્તા ના જેવી સત્તા તેનામાં આવે છે.

ઇશિત્વ-સિદ્ધિ શ્રી કૃષ્ણના વાહરડાં ગાયો અને ગોવાળીઆઓ બ્રહ્મા ઉંચકી ગયા ત્યારે યોગેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણે ગાય વાહરડાં અને ગોવાળીઆ નવાં બનાવી પ્રજામાં સઉ સઉને ઘેર લઇ ગયાં અને ખીજે ઠેકાણે એક બ્રહ્મા તેમજ તેવાંજ વાહરડાં-ગાય અને ગોવાળીઆ બનાવ્યા તેથી બ્રહ્માનો ગર્વ ઉતરી જઈ વિસ્મય પામ્યા કે આ નવો બ્રહ્મા અને નવી સૃષ્ટિ ક્યાંથી થઈ બ્રહ્મા લોક તે આ કે પેલો. અને આ ખીજે બ્રહ્મા તે કોઇ હું કે ખીજે એમ જુલાવામાં પડ્યા આનું નામ નવી સૃષ્ટિઉત્પત્ત કરવાનું સામર્થ્ય તેને ઇશિત્વ સિદ્ધિ કહે છે.

રૂપલાવણ્યજલવજ્રસંહનનત્વાનિ કાયસંપત્ત ॥ ૪૬

હનુમાન જેવી વજ્રકાયા, ભીમસેનના જેવું બળ, નળરાજ જેવું રૂપ પ્રાપ્ત થઈ યોગીને રોગ, ઇચ્છા વિના મૃત્યુ, અને કલેશ થતાં નથી.

જેને અતિશયોક્તિ છે એમ લોક કહે છે તે પુરુષોએ યોગ પ્રાપ્તિ કરેલી તેના દૃષ્ટાંતો પ્રત્યક્ષ છે. ઇશ્વરના જેટલું યોગમળ પ્રાપ્ત કરી સત્વ પ્રકાશ થાય તો પછી સર્વ શક્તિમાનની એકપણ શક્તિ યોગીને અપ્રાપ્ય નથી. તત્ત્વમસિ એ વાક્યથી તુંજ તે સર્વ શક્તિ બ્રહ્મ છે એ પ્રસિધ્ધ છે. તેથી યોગીમાં આવું અજળ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય તે કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

પ્રહ્ણસ્વરૂપાસ્મિતાન્વયાર્થવત્વસંયમાદિન્દ્રિયજયઃ ॥ ૪૬

ઈન્દ્રિયોનો જય એટલે ઈન્દ્રિયો કેવી રીતે કામ કરે છે તે બાણીને તદ્દ વિષયક જ્ઞાન મેળવી પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેને પ્રવર્તાવવી તેને ઈન્દ્રીય જય કહે છે. આ જગતના પદાર્થો આપણામાં કેવી રીતે પેસી જાય છે અને કેવી રીતે બહાર નીકળે છે તે સંબંધી વિચારથી ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવાય છે. મન એ ટેલીફોનની એક્સચેન્જ ઓફીસ જેવું છે તે તેની સાથે પંચેન્દ્રિયની કૃતિઓના તાર જોડાયલા છે. દૃષ્ટાંત કે ઘર આગળ વરઘોડો આવે છે ત્યારે આપણે સૂતા હોઈએ ત્યાં ઘરમાં વાળનાં શબ્દ રૂપ મોઝાંઓ આપણાં કાનનાં ઢોલ ઉપર અથડાય છે તેથી સ્નાયુઓ દ્વારા મનને ખબર થાય છે કે આ વાળનો સૂર સંભળાય છે. આગળ વરઘોડા જોયલા તેનાં સંસ્કાર જીવ ઉપર હોવાથી ઇચ્છા થાય છે કે વરઘોડો જોવાની મઠા પડે છે તેથી તે જોવાની ઇચ્છા થાય છે એ ઇચ્છા શક્તિ અંદકાર કહે છે. તું ઉઠ તારે જોવું છે કે નહિ. તેથી અંદકાર મનોવૃત્તિને કહે છે કે પગને હુકમ કર કે ચાલવા માંડે. એમ કરી હું વરઘોડો જોવા ગયો, અને આંખે જોયો, અને હું ખુશ થયો તેથી ઇચ્છા નૃપ્ત થઈ પાછી સંસ્કાર રૂપે મનમાં સુષ્પ ગઈ. આ ઉપરથી શબ્દનું ગ્રહણ, કર્ણેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ, અંદકારમત્વ અને તેનું ઇચ્છાશક્તિ સાથે જોડાવું અને સુખદુઃખાદિ ભોગ મળવા એ ઉપર સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે,

તત્તો મનો જવિત્ત્વં વિકરણભાવઃ પ્રધાન જયશ્ચ ॥ ૪૭

જુત અને ઈન્દ્રિયોનો જય કરવાથી દેહને મનના જેવો વેગ આપી શકાય છે. અને ઈન્દ્રિયોને દેહમયી જુદી પાડી બીજે ઠેકાણે મોકલી શકાય છે. અને સમગ્ર જગતને શાસનમાં રાખવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્ત્વપુરુષાન્યત્તાભ્યાસિ માત્રસ્ય સર્વ ભાવાચિદ્ધાનૃત્વં સર્વજ્ઞાનૃત્વં ચ ॥ ૪૮

હવે વિવેકજન્ય જ્ઞાનથી થતી સિદ્ધિઓ કહે છે. પુરુષ અને બુદ્ધિ સત્ત્વના ભેદ ઉપર પરસ્પર શો સંબંધ છે તે વિચારી તે ઉપર સંયમ કરવાથી

સર્વ જ્ઞાન અને સર્વ નિયંત્ર એટલે હૃદયર ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આને વિશેષકા સિદ્ધિ કહે છે.

તદ્દૈરાગ્યાદપિ દોષ બીજક્ષયે કૈવલ્યમ ॥ ૪૯

સર્વ વ્યાપકત્વ અને સર્વજ્ઞત્વનો ત્યાગ કરીશકે તેજ દોષના ખીજ ક્ષય કરીશકે છે. અને કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એથી કરીને સંસ્કાર શેષાખ્યા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થાન્યુપનિમંત્રણે સદ્ગત્સ્મયાકરણં પુનરનિષ્ઠપ્રસંગાત ॥ ૫૦

જ્યારે યોગીનું મૃત્યુ થાય છે તે સમયે જે પ્રમાણે ગાંધીજી અથવા તીલક કલક-તેથી મુંબઈ જવા નીકળે તે વખતે ગાંધીજી આવે છે એટલી ખબર પડતાંજ દરેક રેશનો શણગારવામાં આવે છે. લોકોના ધાડે ધાડાં ફૂલ હારના ટોપલાં લઈ ગાંધીજીના દર્શનની રાહ જોતા ઉભા રહે છે અને દરેક ઠેકાણે પૂજાય છે તે પ્રમાણે વિમાનમાં બેસી આવતા યોગીને પ્રત્યેક ગ્રહ ઉપગ્રહના દેવો અને સ્વર્ગના દેવ દેવીઓ દુંદુભી નાદ કરી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતાં કરતાં તે યોગીને વિનંતી કરે છે કે હું મહાનુભાવ ! આપ અમારા લોકમાં પધારી ત્યાં રહી અમને પાવન કરો, આપના પુણ્ય કર્મથી અમે તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છીએ, અહીં તમારે માટે કલ્પદ્રુમ છે, કામધેનું છે, આ દિવ્યકન્યાઓ છે, દિવ્ય રસાયન છે, જરા મૃત્યુનો આધ થતો નથી, પરમપાવનિ મંદાકિની વહે છે, અપ્સરાઓ છે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને દિવ્ય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે. દેહ વળ જોવો થાય છે. વીજેરે ભોગ છે. તે કૃપા કરી સ્વીકારો અને નિવાસ કરો જે યોગી આવી લાલચમાં લપટાય છે તે યોગ બ્રષ્ટ થાય છે પણ પર વૈરાગ્યને પામેલો અને જોને વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે કહે છે કે હું દેવો ! તમારું સ્વર્ગ સુખ તમને પ્રિય છે તો બલે તમે તેમાં સુખી રહો મારે તો વ્રતન કરેલા અન્ન સમાન તમારું સ્વર્ગ સુખ છે. હું તો કૈવલ્ય પ્રાપ્તજ કરીશ, અને માયાના મોહમાં કદી લપટાઈ પડવાનો નથી.

હ્રજત્ક્રમયોઃ સંયમાદિવેકજંઘાનમ ॥ ૫૧

કાળના કોઈ એક અમુક ભાગ ઉપર સંયમ કરવાથી સદ્ વિવેક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ વસ્તુનું અત્યંત સૂક્ષ્મ રૂપ તે પરમાણુ છે. તે પરમાણુ-ઓ પ્રતિક્ષણે કેવી રીતે પલટાઈ પરિણામ પામે છે અને તેમાં જ્ઞાન ક્રિયા

દેખા પ્રવર્તે છે. અને તે કોણ પ્રવર્તાવે છે એ ઉપર સંયમ કરવાથી સર્વ વસ્તુનો પ્રચલક એક પુરુષ છે. અને તે પુરુષની અદ્ભૂત શક્તિ જે પ્રકૃતિ તેનું જ્ઞાન થાય છે. તેને વસ્તુવિવેકજન્યજ્ઞાન કહે છે.

જાતિલક્ષણદેશૌરન્યતાનવચ્છેદાતુલ્ય યોક્તતાઃ પ્રતિપત્તિઃ ॥ ૫૨

એ વિવેકજન્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કોઈ અમુક જાતિ. અમુક લક્ષણ, અમુક દેશપરત્વે નથી પણ સર્વ જાતિ દેશ અને લક્ષણ સામાન્ય છે. આ જગત-માં કોઈ પણ વસ્તુ સેજભેજ વગરની નથી. તેમાં પુરુષ અને અનિવાર્ય મિશ્રણ છે. સર્વત્ર ચુલ્કત્રયનું દર્શન થાય છે. અને તે નિર્ગુણનું જ્ઞાન બુલાવી દે છે. વિવેકજન્ય જ્ઞાનથી પુરુષ સાક્ષાત્કાર થાય છે.

‘તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ ॥ ૫૩

સંસારથી તારનાર જ્ઞાન તે યુગપત એટલે એકી વખતે સર્વવસ્તુનું વર્તમાન કાળમાં હોય તેવું જ્ઞાન થાય છે. એનેજ કાળાતિત અવસ્થા કહે છે.

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ ૫૪

જ્યારે સત્ત્વ એટલું બધું પ્રદાશે છે અને શુદ્ધ થાય છે કે તે પુરુષના સરખુંજ થાય છે. ત્યારે તે દશાને મુક્તદશા કહે છે. સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર એનેજ મોક્ષ સુખ અથવા કૈવલ્ય કહેવામાં આવે છે એ દશામાં પોતે અને બ્રહ્મ કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રહેતો નથી. પોતેજ સર્વ મંગલરૂપ સર્વાન્તીમ પદ સર્વધામ, સત્ત્વ અનંત અગાધ, જ્ઞાન અને આનંદ સ્વરૂપ છે. સદ્રુપ ચિદ્રુપ પુરુષ એજ મારા આત્માનું સ્વધામ છે. હું કૃતકૃત્ય થયો હવે મારે કંઈ કર્તવ્ય નથી કશાની અપેક્ષા નથી. કોઈ સાધનની જરૂર નથી માટે હું ધન્ય છું! ધન્ય છું! એ પ્રમાણે બોલી તે યોગી સદા તૃપ્ત રહે છે.

હરિ ઐ તતસત્ત્વ બ્રહ્માર્પણમસ્તુ.

શાંતિઃ

શાંતિઃ

શાંતિઃ.

હ પ્રભો! મારા અંતરમાં આપે જે મારા સંસ્કારાનુસાર પ્રેર્યું તે મેં લખ્યું છે. આપ પાવન કરનારા હો. અને અધિકારમાંથી આંખે પાટા બાંધેલા એવા આંધળાને હાથ પકડી સન્માર્ગમાં પ્રવર્તાવનાર છો. તેથી જે આ કંઈ ખરૂં જોડું લખાયું હોય તેને શુદ્ધ કરશે. પિતા તુલ્ય પુત્ર ઉપર સ્નેહવાળા પ્રિય પિતા જે પ્રમાણે છોકરાના કાલા ધેન્ના બોલ ઉપર વહાલ આણી જુએ છે અને તેને શુદ્ધ બોલતાં શીખવે છે. તેવા આપ હો. માટે આ જે કંઈ લખ્યું છે તે આપને અર્પણ કરું છું. इति.

કૈવલ્યપાદ ૪.

જન્મૌષધિ મન્ત્ર તપઃ સમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ ૧

પહેલા અને બીજા પાદમાં યોગના સાધનો કહ્યાં છે. ત્રીજા સૂત્રમાં ૪ સૂત્ર સુધી સંયમના અંતરંગ સાધનો કહ્યાં અને ૪થી-૧૫ સૂત્ર સુધી સંયમની ભૂમિ તેમજ ધર્મ લક્ષણ અવસ્થા અને ધર્મનુસ્વરૂપ કહી ૧૬ સૂત્રથી આરંભી અંતસુધી સંયમ સાધ્ય સિદ્ધિઓ કહી, હવે કૈવલ્ય પાદનો આરંભ કરીએ છીએ.

જે ધર વારવાર આગ લાગી બગી જ્યા કરે તેને ધરમાં રહેવાથી જે કાર્ય સિદ્ધિઓ કરવાની છે અને જે સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે મેળવતાં ધણો વખત નીકળી જાય છે અને બહાર ધરવિનાના રજા કરવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે બ્યયપણમાં અકાલ મૃત્યુ થયે જે કૈવલ્ય સુખની પ્રાપ્તિ કરવાની છે તેમાં ધણો વખત લાગે છે. અને દુઃખી થઇ ભટક્યા કરવું પડે છે. જે દીર્ઘાયુ છે. હજારો વર્ષ જીવે છે. તે અતિ શિદ્ધતાથી અલ્પ કાળમાં કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ કરી શકે છે અને થોડો વખત દુઃખ વેઠવાથી બંધનમાંથી છૂટી શકે છે. મોક્ષ મેળવી શકે છે. એટલા માટે યોગાભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

અવિદ્યાન મનુષ્યો કરતાં વિદ્યાન મનુષ્યો નીચે પ્રમાણે કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.

૧ અ જન્મથીજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ હોય છે જેવી રીતે કવીન વિકટોરીયાને મહારાજ્ય કોટયાવધિ મનુષ્યો ઉપર કરવાની શક્તિ જન્મથીજ માત્ર મળી હતી. તે ૧૮ વર્ષની છોકરી હતી. અને ઉંઘતી હતી તે વખતે સવારન પહોરમાં ઉઠતા વારનેજ ગ્લેડસ્ટન સાહેબે તેને એવી રીતે સંબોધી કે હે હંઆડના સામ્રાજ્યની મહારાણી? તમને અમારું અને સર્વ સરદારોનું નમન છે. આવી રીતનું ઐશ્વર્ય કોઇ પણ લગ્ન જીત્યા વિના અથવા કંઇ પણ કામ કર્યા વગર પ્રાપ્ત થયું તેનું કારણ પૂર્વ જન્મનું પુન્ય નહિ તો બીજું શું કહેવું? મહારાણીનો જન્મ થયો તે વખત એક બીખારણને ત્યાં એવીજ છોકરીનો જન્મ થયો તે સરીરે શગી-ખાવા પીવાની હેરાન ગતિવાળી અને દુઃખ પામી રીમઇ રીમઇને ૧૮ મે વર્ષે મરી ગઇ આ બેનો તફાવત પૂર્વ જન્મનું કર્મ નહિ તો બીજું શું

કહેવું ? એનો કોઇ ઉત્તર આપશે કે ? એતુંજ નામ જન્મથી સિધ્ધ મળી કહેવાય છે. માછલાને પાણીમાં તરવાની શક્તિ, પક્ષીઓને આકાશ ગમન કરવા શક્તિ, પથુઓને પૃથ્વી ઉપર ચાલવાની શક્તિ ઇત્યાદિ જન્મથીજ મળી છે. જન્મ શીવાય તેનું બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી.

૨ જ ગંધક સુરોખાર અને કાયલાના મિશ્રણમાં પહાડના પહાડ ફાડી નાંખવાની રસાયની શક્તિ તેમજ સુંક આધારી પેટમાં દુઃખતું રહી જાય એવી ઔષધીશક્તિ એ પણ એક પ્રકારની સિદ્ધિ છે.

૩ જ એ જણુ વચ્ચે એવો સંકેત હોય કે હું અમુક ઉચ્ચારણુ કરું તો તમારે મારી પાસે આવવું અથવા તો અમુક કાર્ય કરવું એવી તરેહનો એ વચ્ચેનો ગુપ્ત સંકેત-કોલકરાર તેને મંત્ર કહે છે જેમકે રાજા અને એક ચોકાદાર વચ્ચે એવો સંકેત હોય કે તે અમુક શબ્દ બોલે તો તે જબ્બાએ શત્રુનો નાશ કરવાને માટે સેનાપતિન સૈ ય સહિત શત્રુ ઉપર તુટી પડવું તે પ્રમાણે વેદ મંત્રથી અગ્નિમ આવાહ્યામિ સ્થાપયામિ એમ કહેતાં વારને તે સ્થળે અગ્નિદેવ સાક્ષાત મૂર્તિરૂપે આવી પ્રત્યક્ષ થાય છે. દરેક માણસને આ પ્રમાણે મંત્ર બોલવાથી કંઈ અગ્નિ આવતા નથી જેમકે એક ચોર ખૂની માણસ કોઈ સાધુનું ખૂન કરવા માટે અગ્નિને બોલાવે તો તે આવતા નથી પણ જેના ઉપર અગ્નિદેવ મંત્ર જપથી પ્રસન્ન થયા છે તે સત્કર્મને અર્થે પોકારે તો તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જપનો વિાધ ગાયત્રી મંત્ર સિદ્ધ કરવા નીચે કુળ્ય છે.

પવિત્રતા રાખી શાંતિથી એકાગ્રતાથી રોજ નિયમિત અમુક સંખ્યા પ્રમાણે સવાલક્ષ જપ કરવાથી મંત્ર શુદ્ધિ થાય છે. બીજા સવાલક્ષથી દેહ શુદ્ધિ ત્રીજા સવાલક્ષથી ચિત્ત અને ચોથા સવાલક્ષથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે.

કોઈ રશિયન એમ કહેશે કે તમારી ગાયત્રી હું જાણું છું અને તે મેં એક બુકમાં વાંચી છે. મેં જપ કર્યો પણ મને કંઈ ફાયદો થયો નથી તો વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે તેણે જે જપ કર્યો તે ગાયત્રીજ નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી એમનાં ધર્મ યુક્ત લગ્ન થઈ વિધિ પૂર્વક પુત્રોત્પત્તિ કરી તેને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવી બ્રહ્માથી ચાલી આવેલી મંત્ર પરંપરા જાળવી રનાન સંપ્રદાયિક કર્યા પછી તે પુરુષને પૂર્વ જન્મના પાપ પ્રતિબંધક ન હોય તોજ આ દિવ્ય દેવી ગાયત્રી પ્રસન્ન થાય છે. પારકાના પ્રાણ હરી તેનું મંત્ર બક્ષણુ

કરી તે ઉપર દારૂ ઠંસી દુરાચારી વ્યભિચારી અને બુદ્ધાદી પ્રક્ષાલન ન કરતાં એક છાપેલી ચોપડીમાંથી ગાયત્રી વાંચી જાય એથી તે ગાયત્રીમંત્ર છે એમ કહેવાય નહિ. અને ક્ષણ સિદ્ધિ થાય નહિ.

૪ રૂપ તપ કાર્યેન્દ્રિય દમન કરીને સહનશકિત સંપાદન કરવી અને શુભ તરસ વેઠવી તેને તપ કહે છે. દાખલા તરીકે ધ્રુવ-વિશ્વામિત્ર આદિ પ્રખ્યાત છે. અગ્નીઆરસ શિવશાસ્ત્ર કરવી તે પણ તપ છે.

૫ ગ સમાધિ. હવે યોગજન્ય સિદ્ધિ કે જે સર્વ સિદ્ધિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને જેને સમાધિજન્ય સિદ્ધિઓ કહે છે તે છે. અને તે માત્ર આ શાસ્ત્રમાં લખી છે તે છે.

જાત્યન્તર પરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત્ ॥ ૨

યોગી સૃષ્ટિકર્મ બદલીને કંઈ પણ કાર્ય કરતો નથી પણ પ્રકૃતિના શુભ કર્મ સ્વભાવ જાણી તે પ્રમાણે કરે છે. જેમકે આઠસવડે ગામ સળમાવી મુકાતો નથી પણ ઘણો અગ્નિ કરવો હોય તો રૂના ઢગલામાં કે ધાસની મંથમાં કે લાકડાના ઢગલામાં ચીનગારી મૂકે છે. એટલે પ્રકૃતિ પોતાની મેળેજ સ્વભાવિક રીતે મોટા બડકા કરી જ્યાં ત્યાં અગ્નિ અગ્નિ કરી મૂકે છે. એનું નામ પ્રકૃતિનું આપુર કહે છે, તેથી કરીને અન્ય જાતિ પરિણામ પામે છે. જેમકે ઉપસા દ્રષ્ટાંતમાં ધાસ ૩ અને લાકડાંનો પરિણામ ધૂમાડો. અથવા રાખ થઇ ગઇ.

નિમિત્તમપ્રયોજકં પ્રકૃતિનાં વરણમેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥ ૩

પ્રકૃતિને પરિણામ પમાડનાર નિમિત્ત એટલે કમોદિ નથી. અલ્પ શકિતથી પૂર્ણતાને પામવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાભાવિક નિયમ છે. જેવી રીતે જળનો નીચાણમાં વહેવાનો સ્વભાવ છે અને અગ્નિનો સ્વભાવ ઉંચી જવાલા લાઇ જવાનો છે. તથાપિ જે જળ નીચે ન જતાં ઉંચે જાય તો વચ્ચે કોઇ ભીંત તે જળને જતું અટકાવે છે. એ ભીંતને એટલે પ્રતિબંધક કારણને દૂર દરવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે જળ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ માર્ગનું ગ્રહણ કરે છે. જેવી રીતે કે એડુતને એક કુચારીમાંથી બીજી કુચારીમાં પાણી લઇ જવું હોય તો જમીનના ઉંચાણ નીચાણના પ્રમાણમાં જે કંઈ પ્રતિબંધક પાળ કરેલી છે તે પાળની બટોડી ખસેડી નાંખવાથી પાણી પોતાની મેળેજ નર્મ શેકશે.

દૂધમાં આધરકણ નાખવાથી તેનો પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે દંડી થાય છે. પણ જો આધરકણને એક શીશીમાં યુગ્ય મારી દૂધમાં સૂકાએ તો તેથી કંઈ દહી થતું નથી અને દૂધ ભગડી જાય છે. કારણ કે શીશીનો કાચ દૂધનું આધરકણ સાથે મળી જવામાં પ્રતિબંધક છે, એ પ્રતિબંધક કાચ દૂર કરવામાં આવે તો આધરકણ દૂધમાં મળી જઈ સ્વાભાવિક રીતે દંડી થાય છે તેમજ પ્રાણીમાત્રમાં સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે. છતાં તેને અજ્ઞાનજન્ય પંચ કલેશો પ્રતિબંધક છે. તે યોગીને આ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તન કરવાથી પ્રતિબંધ દૂર થઈ દૃષ્ટા સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવે છે.

નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪

યોગી સ્વસંકલ્પથી પોતાના અહંકારને જુદે જુદે ઠેકાણે રાખી અનેક શરીર ધારણ કરી શકે છે. જેવી રીતે કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને રાસ લીલામાં જ્યેષ્ઠી ગોપીઓ તેટલા શ્રી કૃષ્ણના શરીર બનાવ્યા હતાં

પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનંકેવામ્ ॥ ૫

પદાર્થ એટલે મેટર. અને એનરજી એટલે દૃષ્ટાસાક્ષી એ બેમાંથી એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી અંહકાર ચિત્ત એટલે અંહભાવરૂપ ચિદ્વાસ એટલે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. જે પ્રમાણે ધણી ધણીયાણીથી છોકર ઉત્પન્ન થાય છે. એ છોકરામાં માતા અને પિતા બંનેની શક્તિ છે. તેથી યોગાભ્યાસ વડે પુત્રનામાં માતા પિતાની શક્તિ આવે તો તે એક ચિત્તને બદલે અનેક ચિત્ત અને અનેક શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અને તેમાં એક ચિત્ત તે મુખ્ય પિતા જેવું છે. બાકીના ચિત્ત છોકરાં જેવાં છે એ ચિત્તો અને શરીરો યોગી પોતાની દૃષ્ટાનુસાર સમેટી લે છે. અથવા તો ઉત્પન્ન કરે છે.

તત્ર ધ્યાનજમમાશયમ્ ॥ ૬

હવે સર્વ કર્મના સંસ્કારો કર્માશયમાં એટલે મનની અંદર તેની સ્મરણ શક્તિમાં સુદૃઢ રૂપે રહે છે. અને ફરી કર્મ ઉગે છે અને ફળ થાય છે પણ ધ્યેય સંબંધી ધ્યાન ધરવાથી સંસ્કાર કર્માશયમાં રહેતો નથી અને દુષ્ટ પરિણામ આવતું નથી. આ જગતના સર્વ પદાર્થો આપણામાં મનમાં સ્મરણ શક્તિ સરીકે સુપ્ત રહે છે. અને સંસ્કાર સરીકે સ્વપ્નસ્મરણ રૂપે રહે છે. જેવી રીતે આપણું વલ્ટિક્ષ એક લાંબાં પીણમાં રહી જમીનમાં છાપાલું

રહે છે. અને નજરે દેખાતું નથી પણ જ્યારે દેશ કાળ ઋતુ સમય ધ્યાનિ આવે છે ત્યારે તે જમીનમાંથી ડુટી નીકળે છે અને એક મહાન વડદક્ષ જની રહે છે. તે પ્રમાણે જગતનું પણ સ્વરૂપ છે.

આપણા મનમાં જગતના પદાર્થો નીચે મુજબ પેસે છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે એમ ધારો કે આપણે એક મોર જોયો ત્યારે

૧ મોરની સાંખ્યા પ્રથમ મનમાં પેસે છે. કે એક મોર જોયો કે સેંકડો મોર જોયા.

૨ પરિમાણ એટલે માપ તે કેટલો મોટો લાંબો પહોળો હાથી જેવડો કે કાડી જેવડો કે કેવડો તેનો આકાર મનમાં પેસે છે.

૩ સમવેગ એ કેટલા જોરથી અથવા આવેશથી આપણા હૃદયમાં પેસે છે.

૪ તે મોરના ગુણુ સામાન્યને વિશેષ એટલે તેનો આકાર રૂપ રંગ તેના શબ્દાદિ ગુણુ એ પેસે છે. સામાન્ય એટલે તે પક્ષી તરીકે પાંખવાળો સમાન છે. અને વિશેષ એટલે એના જેવાં પીછાં અને રંગ ખીજાં કોઈ પક્ષીના નથી માટેજ એ મોર ઝોળખાઈ આવે છે.

આ સર્વ વસ્તુઓ સ્મરણ શક્તિ તરીકે એટલે વાસના તરીકે આપણા કર્મશયમાં છુપી રહે છે. પણ તેનો વખત આવે તે પાછી કર્મફળ ભોગ આપના ઉદ્દેશ થાય છે.

कर्मा शुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ૭

સામાન્ય મનુષ્યના કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ પાપ. ૨ પુણ્ય. ૩ પાપ પુણ્યની ભેજભેજવાળું ખીચડીયું કર્મ. તેમાં સ્વાર્થને માટે કરેલું કર્મ વાસના રૂપે રહી જન્મ આયુ ભોગ આપે છે. યોગીઓનું કર્મ પરોપકારાર્થે સ્વદેશ અને સ્વધર્મના રક્ષણને અર્થે હોવાથી અને પરમેશ્વર પ્રિત્યર્થ હોવાથી વાસના રૂપે તેને બંધનકારક હોતું નથી. યોગી કર્મ કરે છે. તેની વાસના અથવા સંસ્કાર અથવા સ્મરણશક્તિ તેને બંધનકારક નીવડતી નથી. જેવી રીતે કે સેકાને વાવેલું ખીજા ઉગતું નથી તેમાંથી ફરી ઉગવાની શક્તિ દબ્ધ કરી નાંખેલી હોય છે. તે પ્રમાણે સ્થુલ સૂક્ષ્મ કારણ અને મહાકારણ એ ચારે દેહના બંધન થવાનું સામર્થ્ય તેણે બાળી નાંખ્યું છે.

તતસ્તદિપાકાનુગુણાનામેવાભિવ્યક્તિવાસનાનામ ॥ ૮

જ્યારે કર્મનો વિપાક કાળ આવે છે એટલે કે ઉનાળામાં કેરી પાકવાની ઋતુ આવે છે તે એનો વિપાક કાળ કહેવાય છે. તદનુસાર આપણને કેરીનો રસ ખાવાની ઇચ્છા અંદરથી ઉઠે છે. શીયાળામાં રસ ખાવાની કે કેરી ખાવાની કોઈને ઇચ્છા થતી નથી. કારણકે કેરી ખાવાની વાસનાનો જે અભિવ્યંજક “કેરી” તે અને વિપાકકાળ એટલે “ઉનાળો” એ અને શીયાળામાં હોતા નથી તેથી રસખાવાની વાસના કર્મોશયમાં દટાઈ રહે છે. સર્વ વાસના એકજ દેહમાં ભોગવી શકાતી નથી, જેવી રીતે કે સમુદ્રમાં જન્મેલા માછલાંની વાસનાઓ સમુદ્રમાંજ ભોગવાય છે. પણ ગરૂડ તરીકે વૃક્ષની ડાળી ઉપર રહે સુખ ભોગવવાની વાસના માછલાંના દેહમાં ઉત્પન્ન થતી નથી.

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનતંર્ય સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપત્વાત્ ॥ ૯

સ્મૃતિ અને સંસ્કાર સુદ્ધમરૂપે એકજ અનુભવજન્ય જ્ઞાન છે તેની પરંપરા દેશ કાળ જાતિના બદલાયાથી અને દેહાદિક બદલાયાથી કર્મ ફળ આપવાને માટે અટકાવરૂપ થતાં નથી.

તાસામનાદિત્વં ચાશિષો નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦

પ્રાણીમાત્રને હું સદા સુખી રહું કદાપી મરું નહિ એવી ઇચ્છા હંમેશા રહે છે. આવા પ્રકારનો સંસ્કાર અનાદિ છે. માણસ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન કર્યો ત્યારથી તે પ્રલય સુધી પોતાનો દેહ છોડવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ સૃષ્ટિ કર્મને લીધે તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ શરીર તેને છોડવું પડે છે. ત્યારે એ માણસ પુત્ર પૌત્ર પ્રપૌત્ર રૂપે પોતાનો દેહ કાયમ રાખે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈ માગીએ એક ક્યારામાં ગુલામનું વૃક્ષ રોપ્યું હતું તે મરી જશે એમ જાણી તે વૃક્ષ કાયમ રહેવા સાથે તેમાંની એક ડાળી કાપી બીજો કેદારે કલમ કરી રોપી. કાળે કરી પહેલું રોપેલું વૃક્ષ મરી ગયું એ કલમ ઉગીને મોટું ઝાડ થયું એ ઝાડ મરવાનું થયું એટલે વળી પાછી કલમ કરી એ પ્રમાણે પરંપરા પ્રલયાંત સુધી ગુલામના ઝાડની દેહ અમર કાયમ રહી શકી. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક દેહના તત્ત્વો અને ઈંદ્રિયો રસ રૂપ વીર્યદ્વારા પોતેજ દેહરૂપે પ્રલયાંત સુધી વંશ પરંપરા કાયમ રહે છે. તેમજ એ માણસની વિદ્યા અને મન ઈત્યાદિ લોકોમાં બોધ કરી સ્મૃતિ સંસ્કાર રૂપે કાયમ રહે છે. જેવી રીતે કે હનુમાન, ભીષ્મ, અંશુકતાઓ, કવીઓ, વક્તાઓ, હજારો વર્ષ ઉપર થઈ ગયા તેઓની સ્મૃતિ અને જ્ઞાન સર્વ સમષ્ટિમાં કાયમનું કાયમ છે. શ્રી રામચંદ્રજીના

પરાક્રમ તથા શ્રી કૃષ્ણના ગુણ કર્મ સ્વભાવ પ્રત્યેક આર્ય સ્ત્રી પુરુષ બાલકના હૃદયમાં મૂર્તિ રૂપે જોવાને તેવાં ખડાં છે. હવે પછી તે તેવાંજ સ્મરણમાં કાયમ રહેશે. આવી રીતે મનુષ્ય પોતાનો દેહ અને ગુણ કર્મ સ્વભાવ હંમેશને માટે કાયમ રાખે છે.

हेतुफलप्रयत्नम्बनैः संगृहीतत्वादेवामभावे तदभावः ॥ ११

હવે વાસનાનો ક્ષય કેવી રીતે યોગી કરી શકે છે તે કહે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈ પુરુષને કોઈ સ્ત્રી સાથે પૂર્વ જન્મની વાસનાથી કરીને સંબોધ કરવાની ઇચ્છા થઈ તો તેનો નાશ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

અવિદ્યા એ હેતુ છે. મનુષ્ય જાણતો નથી કે મને પરસ્ત્રી સંબંધ કરવાથી આર પ્રકારની શિક્ષા થશે. તેનું નામ અવિદ્યા કહેવાય.

૧ પારકું ઘર વિશ્વાસપાત્ર કરી ભાંગવાથી અને તેના લગ્નના કોલકરારો નો વિશ્વાસપાત્ર કરવાથી તે સ્ત્રીનો સ્વામી મારા ઉપર કોપાયમાન થઈ મને રાજની કોર્ટમાં ઘસડાવી શિક્ષા કઠાવશે.

૨ સર્વ જન સમુદાય મહાજનો અને સત્પુરુષો તિરસ્કાર અને અપમાનની દૃષ્ટિએ જોશે અને તેવા વ્યભિચારી મનુષ્યને કોઈ પોતાના ઘરમાં પેસવા દે નહિ એટલુંજ નહિ પણ બધા મળી તેને માર મારશે કે જેવી રીતે આ માણસનું સુખ અને ઘર ડુબાડી ફેંજેતી કરી તેવીજ રીતે આપણા ઘરની પણ ફેંજેતી કરશે.

આ લોક શિક્ષા કહેવાય છે.

૩ વ્યભિચારી માણસ હંમેશા ધારતીમાં રહે છે કે રખે કોઈ દેખશે અગર જાણશે. એટલા માટે એને જુઠા લાકડાં ઘસાવી જુઠા શાક્ષી પુરાવા વીગેરે કરવું પડશે. મરતી વખત એને સમજામાં પણ એવો ભય રહે છે કે એ મને વ્યભિચાર જન્ય રોગો થયા, એ કોઈએ જાણ્યું, એ હું પકડાયો એમ વારંવાર ધારિતમાં ધારિતમાં ધ્યાન ધણી રોજગાર ઇત્યાદિમાં ખસેલ થાય છે. એને એનું મન એનેજ ડાંખ દઈ શિક્ષા કરે છે.

૪ હંધર તેના ઉપર કોપાયમાન થઈ આવતો જન્મ નીચે યોનીમાં આવે છે. અને તેને રોમ, દુઃખ, દ્રારિદ્ર્ય, અપકીર્તિ, પરાજય ઇત્યાદિ આવે છે.

કૃષ્ણ-જન્મ આકુષ્ણ અને ભોમ એ એનાં ફળ છે.

અપકીર્તિ-અપકીર્તિ એ અપમાન.

આલેખન-શબ્દાદિ વિષયો તે અપમાન.

વ્યભિચારીને સ્ત્રી એ આલંબન કહેવાય

ઉપર લખેલી ચાર વસ્તુ ન હોય તો વાસનાનો ક્ષય થાય છે. તે નીચે મુજબ

વ્યભિચારીને વ્યભિચાર કરાવનારી જે સ્ત્રી છે તે ઓચિંતી મરી ગઈ તો પછી કોની સાથે કરે? એટલે તેનું આલંબન ગયું.

એ માણસને ધર્મ જ્ઞાને કરીને જન્મ આર્ભોગવડે આવતા જન્મમાં નકારા કૃષ્ણ પામવાં પડશે તેથી અને કાયદાની શિક્ષાના ભયથી માણસ વ્યભિચાર કરતો અટકે છે. ચિત્ત આશ્રય જે સ્ત્રીનું ચિત્તમાં ચિંતન કરે છે તે ચિત્તને પંલટાવી નાંખી સ્ત્રીને બદલે ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે તો વ્યભિચારની પુદ્ધિ જતી રહે છે.

અતીતાનાગતં સ્વરુપતોઽસ્ત્ય ધ્વમેદાદ્ધર્માણામ્ ॥ ૧૨

ધર્મ ધર્મો અથવા ગુણ ગુણી કાલભેદે કરીને દેખાય એટલે વર્તમાન સ્થિતિમાં હોય અથવા તો ભૂત કે ભાવિ કાળમાં હોય છતાં સર્વ સ્થળે ધર્મ તો એક સરખો જ છે. જેવી રીતે કે રામદાસ નામનો પુરુષ પોતાના બેરોં છોકરાં સાથે પોતાના ઘરમાં જન્મવા બેઠો છે. તેનો સ્વભાવ હસમુખો માયાળુ પરોપકારી છે. તે રોજના ૧૦૦) રૂ. કમાય છે વીગેરે તેને તેનો એક મિત્ર મળવા આવ્યો. તે મળ્યો. વાત ચિત કરીને ચાલ્યો ગયો આ મુલાકાત થઈ તેને વર્તમાન કાળમાં તેના ગુણ કર્મ સ્વભાવ અને ધર્મ દેખાય છે એમ સમજવું. હવે એ માણસ બહારગામ કોઈ કામે ગયો તે વખતે તેજ મિત્ર તેને મળવા ખીજી વખત આવ્યો. ત્યારે તેની સ્ત્રીએ જવાબ દીધો કે એતો ઘરમાં નથી ત્યારે પેલાએ કહ્યું કે હમણું હતો ? તેણે કહ્યું અત્યારનીજ ગાડીમાં ગયા એનું નામ જૂતકાળ કહેવાય. પેલાએ પૂછ્યું ક્યારે આવશે. કહ્યું કે કાલે સાંજની ગાડીએ આવશે તેનું નામ ભવિષ્યકાળ કહેવાય. આ પ્રમાણે જૂત વર્તમાન અને ભાવિ એ ત્રણે કાળમાં રામદાસનો ધર્મ અથવા રામદાસનો ગુણ કંઈ બદલાયો નથી કે કંઈ જતું રહ્યું નથી. રામદાસ હતો તેનો તેજ છે. તે રામદાસ મટીને હાથી કે જાંટ નથી થયો. મનુષ્ય તેને વર્તમાન કાળમાં દેખે છે અને ઇશ્વર તેને ત્રણે કાળમાં દેખે છે. રામદાસ બહારગામ ગયો હતો તે વખતે પણ ઇશ્વર તેને જોતા હતા જમતા હતા ત્યારે પણ જોતા હતા અને આવશે એ ભવિષ્યને પણ જોતા હતા કે રામદાસ તો તેનો તેજ ત્રણે કાળમાં છે. તેથીજ ઇશ્વરને કાલાંતિત કહે છે

અથવા પદાર્થો પરમાણુ રૂપે નિત્ય છે. અને તેનો ધર્મ અથવા ગુણ તે પશુ ત્રણે કાળમાં નિત્યજ છે. તેમજ દૃષ્ટા સાક્ષી જે ચિદરૂપ છે તે નિત્ય છે. “નથી” એટલે અભાવમાંથી કદાપી ભાવ પેદા થતો નથી. “અસ્તિત્વ” એટલે ભાવ છે. તેમાંથીજ આ જગતનું અસ્તિત્વ છે. અભાવમાંથી ભાવ પેદા થતો નથી. અને ભાવમાંથી ભાવ જતો રહેતો નથી. એટલે ત્રણે કાળમાં તે એક સરખોજ છે. જે કંઈ મિથ્યાભાસસમાન છે. તેના આકારનો પરિણામ થયા કરે છે. એટલે નામ અને રૂપ પદ્ધતિયા નરે છે.

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ ॥ ૧૩

સત્ત્વ રજ એ ગુણુ રૂપે એ પરમાણુઓ સુક્ષ્મ છે અને વ્યક્તિત રૂપે છે. ધર્મ ત્રણે કાળમાં એક સરખો છે એટલુંજ નહિ પણ સૂક્ષ્મરૂપે તે ગુણુ ત્રયનું સ્વરૂપ છે તે જ્યારે ધનીભૂત થાયછે ત્યારે જગતના પદાર્થ રૂપે દૃષ્યમાન થાય છે

પરિણામૈકત્વાદ્વસ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪

પરિણામ એક સરખું હોવાથી વસ્તુ તત્ત્વ એકજ છે એમ સમજાય છે. પ્રકૃતિ જ્યારે સામ્યાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે સત્ત્વ રજ તમ એવા ગુણુ ભાસતા નથી. તેથી એ ગુણુના ધર્મો ક્યાંથી દેખાય ? પરંતુ જ્યારે પ્રકૃતિ ક્ષોભ પામે છે અને સામ્યાવસ્થા છોડે છે ત્યારે સત્ત્વ પ્રવાન ગુણુની સાથે રજ અને તમોગુણુ ગોણુ રૂપે રહે છે એ ત્રણે ગુણુનું સમસ્ત સ્વરૂપ સમુદ્રને મહત્તત્ત્વ કહે છે. એ દરેક પરમાણુમાં ત્રણ ગુણુ છે. અને એ ત્રણ ગુણુ વસ્તુતઃ એકજ વસ્તુ છે. પ્રકૃતિ દ્રવ્યનો ક્ષોભ થાય તેથી કરીને એક ગુણુના વધતા ઓછાપણું હોય તેના પ્રમાણમાં તેના ત્રણ વિભાગ કરેલા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ગરમી એ વસ્તુ એકજ તેને માપવા માટે એક થરમામેટર બનાવ્યું. જગતની સમસ્ત ગરમી ૧૧૧ ડીગ્રી છે. એ ૧૧૧ ડીગ્રીનું નામ સામ્યાવસ્થામાં પ્રકૃતિ છે. હવે એમાંના દરેક વિભાગનું નામ સત્ત્વ રજ તમ એવા ગુણુ રૂપે પાડેલું છે. ૧ ડીગ્રીથી માંડીને ૩૭ સુધી બરફ થઇ જાય છે. એટલે ગરમી જણાતી નથી. આનું નામ તમોગુણુ પાડ્યું છે. હવે ૩૮થી માંડીને ૭૪ ડીગ્રી સુધીની ગરમીનું નામ રજોગુણુ એવું પાડ્યું છે. તેમાં કંઈ એક ગરમી લાગે છે. અને ૭૫ થી ૧૧૧ ડીગ્રી સુધી દાઝી બળી ખાખ થઇ જાય તેનું નામ સત્ત્વ ગુણુ કહેવાય છે. એટલે કે એમાં ધન પદાર્થ ભાસતા નથી. ધન પદાર્થ એટલે બરફના કકડા કકડા થઇ શકે છે પણ ગરમી જે કંઈ વસ્તુ છે તેના વિભાગ થઇ શકતા નથી. તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ એક છે તેની ગરમીના ૧૧૧ જે ભાગ

એ તે આ સર્વ જગતના પદાર્થ છે. દ્રવ્ય તેમાં તદ્વાવત માત્ર ગરમીના વ્યવસ્થા આછા પ્રમાણનો છે. એટલે આપું જગત એકજ તત્વ છે. પ્રકૃતિ એટલે પરમાણુઓનો જથ્થો. પરમાણુ રૂપે તે નિત્ય છે. અને ગરમી રૂપે જે જીવન તત્વ છે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ બ્રહ્મ ચૈતન્ય પણ એકજ છે. અને તે પ્રકૃતિના દરેક પરમાણુમાં છે. પરમાણુઓથી આત્મર રચાય છે. એ આકારને અર્થસહિત જે વેદવાણી છે તેમાં નામ આપ્યાં છે તેથી નામ અને રૂપ પ્રકટ થયાં. અને તેનું નામ જગતના પ્રત્યેક પદાર્થો પડ્યું. તે ક્ષત્રીય છે. પ્રતિક્ષણે પત્રગતાં અને પરિણામ પામતાં છે. નામ અને રૂપ સ્થાયી નથી. અનિત્ય છે. એટલે મરણ ધર્મો છે. સદ્રૂપ અને ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ એ ત્રણ અવિનાશી છે. બ્રહ્મ કેવડું તે કોઈ જાણતું નથી અને કહી શકાતું નથી. તે બ્રહ્મના એક અંશમાં આપું જગત સમાયતું છે અને તે જગતના પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા બે ભાગ પાડ્યા છે. એ પુરુષ પ્રકૃતિમાંથી મદન-તત્વ અહંકાર, પંચમહાભૂત, બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રૂદ્ર દેવ, કાતર, મનુષ્ય અને બીજા પામર જડ અને જીવની ઉત્પત્તિ છે. એટલે જગતમાં બધું શિવાય બીજું કંઈ નથી.

વસ્તુસામ્યેऽપિ ચિત્તભેદાત્તયોર્વિમક્તઃ પન્થ્યા ॥ ૧૫

વસ્તુ સમાન હોય તથાપિ ચિત્ત વૃત્તિના ભેદ વડે કરીને તેઓના વિષે વાસના અને અનુભવ ભિન્નરૂપે હોય છે. જેમકે એકજ પુરુષ તેને તેનો આપ દીકરો કરીને કહે છે. તેનો સસરો જમાધરાજ કરીને કહે છે. તેનો આકર તેને શેઠ કહીને બોલાવે છે. વીગેરે વીગેરે

ન ચૈકચિત્તતન્ત્રં વસ્તુ તદ્વપ્રમાણકં તદા કિં સ્યાત્ ॥ ૧૬

જ્યારે એક ચિત્તને આધિન સર્વ વસ્તુ તત્ત્વ નથી ત્યારે વિચરણુ બધે સર્વ વસ્તુઓ નાશ થશે કે કેમ કારણકે તેનો આશ્રય જે ચિત્ત તે કોઈ તે બીજી વસ્તુનું ધ્યાન ધરવામાં રોકાયું છે તો તે વાતની ના પાડે છે.

તદુપરાગાડર્પણક્ષત્વાશ્ચિત્તસ્ય વસ્તુજ્ઞાતાજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭

ચિત્તમાં વસ્તુનું પ્રતિબીંબ પડવાની અપેક્ષા હોવાથી વસ્તુ કવચિત્ જ્ઞાત અને કવચિત્ અજ્ઞાત રહે છે.

સદાજ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રમોઃ પુરુષસ્યાપરિણામિત્વાત્ ॥ ૧૮

ચિત્તનો પ્રચલક ઇન્દ્રિય જે ચિદ્રૂપ આત્મરણુમી છે. તેથી તેને સદેવ સર્વ વસ્તુ જ્ઞાત છે. એટલે વિદિત છે. ઇન્દ્રિય સર્વ કંઈ જાણે છે તેને અજ્ઞાનું કંઈ નથી અને તેને જાણવાને કશાની અપેક્ષા નથી.

ન તત્સ્વામાસં હૃદયત્વાત ॥ ૧૯

એ ચિત્ત સ્વપ્રકાશ નથી, દૃષ્ટાને આધિન પર પ્રકાશી છે. જેવી રીતે કે કાચ અને પારો એમાં જ્યારે તે જુદાં જુદાં હોય છે ત્યારે પ્રતિબિંબ બરાબર પડતું નથી પણ કોઈ કારીગરે કાચની પછાડી પારો લગાડી તેની આરસી બનાવી હોય ત્યારે શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડે છે. તેવીજ રીતે Matter (મેટર) અને Energy (એનર્જી) એટલેપરમાણુ અને શુદ્ધ ચૈતન્ય બે એકઠાં મળે છે ત્યારે પદાર્થના આકારરૂપે દેખાય છે.

एक समये चोभयानवधारणम् ॥ ૨૦

મન શબ્દનો અર્થ એ છે કે તે એક વખતે એકજ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે. પણ જે યોગીને માયાનું આવરણ દુર થયું છે તેનું ચિત્ત અથવા મન એકી વખતે અનેક વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે જેને સર્વ કાળ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન છે તેજ શુદ્ધ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે.

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च ॥ ૨૧

એક ચિત્તને જોવાવાળું બીજું ચિત્ત તે ચિત્તને જોવાવાળું ત્રીજું તેમજ એક બુદ્ધિને જોવાવાળી બીજી બુદ્ધિ બીજીને ત્રીજી ત્રીજીને ચોથી એ પ્રમાણે પરંપરા થવાથી અનવસ્થા પ્રસંગ આવશે. જેવી રીતે કે ૧૦ ને ૯એ બાળીએ તો ૧ શેષ રહેશે તે ઉપર માંડુ ચઢાવીએ અને પાછા ૯એ બાળીએ તો ફરી એકજ રહેશે એમ ઉત્તરોત્તર થયા કરશે. અને છેડે કદાપિ આવશે નહિ અને અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે.

એક ચિત્ત વૃત્તિનો અનુભવ કરવા માટે જો બીજાં ચિત્ત રચાય તો સ્મૃતિમાં ગરબડ થઈ જશે. એક પછી એક ક્રમે ક્રમે સંસ્કારના આશયમાં સ્મૃતિની પરંપરા તુટી જાય તો સર્વ સ્મૃતિ એકદમ સામટી થવાથી બેળ સેળ અને ગરબડ થઈ જાય અને કંઈપણ નિર્ણય થઈ શકે નહિ.

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारपक्षौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ ૨૨

પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેમાં જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પણ “ચિદ્” માંથી “ચિત્” પેદા થયું છે અને ચિત્તનો એક ભાગ તે મન છે તેથી કરીને તે થોડે થોડે અંશે ચિદ્ રૂપ છે. તેથી તે ચૈતન્ય હોવાથી જ્ઞાન ધારણ કરી શકે છે. તે જ્યારે સ્થિર હોય છે એટલે નિશ્ચય અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે જેટલા ક્ષણ તે સ્થિર હોય છે અને જેનું ધ્યાન ધરે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથીજ ધ્યાના ધ્યેય રૂપ થાય છે અને જે ધ્યેય છે તેના સાક્ષાત્કાર થાય છે એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ જ્ઞાન થાય છે.

દૃઢ દશ્યોપરકં ચિત્તં સર્વાર્થમ ॥ ૨૩

એક તરફ દીવેલનું કોડીયુ અને દીવેલ ભેગાં કરી મૂકેલાં છે. ખીજા બાજુએ કોડીની પેટી પડી છે કે જેને ફાસફરસ નામનો અગ્ની લગાડેલો છે. વિચાર ૩૫ ધર્મણુ કરવાથી અને કોડીયાની દીવેટ સાથે અગ્નિનો સંપર્ક થવાથી દીપ ૩૫ જ્ઞાન બોલે પ્રકટ થાય છે. અને તે દીવો સર્વ પદાર્થને જ્ઞેવાને તેવા આકારમાં દેખાડે છે. દૃષ્ટા સર્વજ્ઞ છે. અને દૃષ્ય એટલે પ્રકૃતિ સર્વ દૃષ્ય વસ્તુ છે. એ બંનેનો સંયોગ થવાથી સર્વ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે.

નદસંખ્યેયવાસનામિશ્રિતમપિપરાર્થં સંહત્યાકારિત્વાત્ ॥ ૨૪

નાના પ્રકારની વાસનાનો જાણે એક કાંદાની ગંધકાનો ગોળો હોય તેવું અથવા તો નાના પ્રકારની સુગંધીમય ગોળો હોય તેવું સ્વરૂપ છે. તે કોઈ વેપારીએ અથવા માળીએ વખારમાં પોતાને માટે એકઠી કરી રાખી નથી. પણ કોઈ પૈસાદાર પુરૂષને વેચવા માટે ભરી રાખી છે. તે પ્રમાણે મનરૂપી વેપારીએ ચિત્તાશયમાં ભરી રાખેલી અનંત વાસનાઓ પોતાના ભોગને માટે નથી પણ કોઈ પૈસાદાર પુરૂષને માટે એટલે જીવ ૩૫ ચૈતન્યને માટે છે.

વિશેષદર્શિન્ આત્મભાવમાવનાવિ નિવૃત્તિઃ ॥ ૨૫

જેણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્યા સંપાદન કરી કેવી રીતે વર્તન કર્યાંથી અથવા યોગાભ્યાસથી વિવેક જન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને આત્મા શું છે ? અનાત્મા શું છે ? સુખ દુઃખ શું શું ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ક્યાં ક્યાં સાધન ક્રિયા બલ જ્ઞાન મેળવવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એ જાણ્યું તેને આત્મા એ શું વસ્તુ છે તેની જાણાસા પરિપૂર્ણ થાય છે અને જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે મેં જાણ્યું જે મેળવવાનું હતું તે મેળવ્યું હવે કાંઈ કરવાનું કે મેળવવાનું છે નહિ એ વિષયની જાણાસા તૃપ્ત થઈ જાય છે.

તદા વિવેકનિમ્નં કૈવલ્યપ્રાગ્ભારંચિન્તમ ॥ ૨૬

જે વખતે વસ્તુ વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે એટલે દૃષ્ટા અને દૃષ્ય એ બેનું સ્વરૂપ વચાર્થ જાણવામાં આવે ત્યારે કૈવલ્યના પૂર્વ લક્ષણો જાણવામાં આવે છે. અને દીર્ઘકાળ સુધી ક્રમે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાથી મનમાં જે સંશય રહ્યો હોય તે દૂર થઈ જાય છે. અને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે આ જગત ૩૫ લીલા માયાએ વિસ્તારી મૂકી છે આ પ્રમાણે જાણવાથી માયાનું જડ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય સાક્ષી આત્માનું ચિરંમુખ સ્વરૂપ જાણાય છે. આવી તરેહના વિવેક જ્ઞાનથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

तच्छिद्धेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारमेव ॥ २७

પૂર્વ સંસ્કારને લીધે આવી આત્મજ્ઞાનની અનંતધારા અસ્પષ્ટિત થહેવામાં ખલેજ પડે છે. અને કોઈ વખત એમ લાગે છે કે માયીક પદાર્થના અવલંબનથી સુખ અને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મા આનંદ સ્વરૂપ છે. એ વાત જુલો જવાય છે.

આત્માજ પ્રેમાસ્પદ અને સુખધામ છે એનું પણ વિસ્મરણ થાય છે. આત્માને કોઈ પણ અવલંબનની જરૂર નથી. માયા જડ છે, જડમાં ચૈતન્ય સુખ અને આનંદ હોઈ શકેજ નહિ. એવી તરેહના જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થાય છે.

हानमेषां क्लेशावदुक्तम् ॥ २८

આ પ્રકારના ક્રસાવટની જળને કાપી કાઢવા માટે પાંચ ક્લેશ નિવૃત્ત થવા માટે જે જે ઈલાજો આ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે તે કરવાથી બ્રમ નિવૃત્ત થશે.

प्रसंख्यानैऽप्य हृसीदृश्य सर्वथा विवेकख्यातेर्मर्धमेघः समाधिः ॥ २९

સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલાં ૨૭ તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થયે તેમજ દ્રવ્યગુણ કર્મ સામાન્ય વિશેષ અને સમવાય પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી ધર્મમેઘ નામક સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઇશ્વરી જ્ઞાન યથાર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. આવી તરેહનું જ્ઞાન સર્વ યોગીઓને અને સર્વ ધર્મ પ્રચાલકોને વિશેષે કરીને જાણવામાં આવે છે. તેથી એ માર્ગદર્શક આચાર્યોને અમુક મનુષ્યોમાં ધર્મ પ્રચારવો તેટલું કામ કરાવીને ઇશ્વર પાછા ખેંચી લે છે.

આ ધર્મમેઘ ધારાથી જેનું અભિમાન નષ્ટ થયું છે તેને શાંતિ વિનય, પવિત્રતા, સત્ય, સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે અષ્ટ મહાસિદ્ધિ અને નવત્રિધિ ઇત્યાદિ જે યોગજન્ય સિદ્ધિઓ છે તે તેની આગળ દાસોઓ તરીકે ખડી થઈ રહે છે. જ્યારે યોગી તેમાં લપટાતો નથી ત્યારે તે કૈવલ્ય ધામને પામે છે. અને કેશ્વે પગલીઓથી પાડી નાંખનાર આ વિદ્વદ્ધ સિદ્ધિઓ છે એમ માની તે બેદરકાર રહે છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલાં સત્તાવીશ તત્ત્વો નીચે મુજબ.

પાંચ કર્મેન્દ્રિય પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચ પ્રાણ=૧૫, ૧૬ મન, ૧૭ બુદ્ધિ, ૧૮ ચિત્ત, ૧૯ અહંકાર, ૨૦ છવ ૨૧ પ્રકૃતિ, ૨૨ ઇશ્વર, ૨૩થી૨૭ પાંચ મહાભૂત મળી ૨૭ તત્ત્વ છે.

તતઃકલેશકર્મ નિવૃત્તિઃ ॥ ૩૦

આ પ્રેમભે કરવાથી કલેશ અને કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે.

તદા સર્વાવરણ મલાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્યાત્યાનન્ત્યાદ્ જ્ઞેય મલ્લવમ્ ॥ ૩૧

આવી તરેહથી સર્વદા સર્વથા આનંદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી અને મલ્લ વિશેષ અને આવરણ એ જીવ ચેતનમાંથી ધોવાઈ જવાથી હૃદયે ઉડતા ગરુડ પક્ષીની દૃષ્ટી પ્રમાણે જ્ઞેય ધોઈ જ રહે છે. બુદ્ધિસત્ત્વને જે પ્રાપ્ત થેરી રાખે છે તેવું નામ આવરણ છે. જેમ સૂર્યને પ્રકાશ થતાં વાદળો આવરે છે તેમ બુદ્ધિ સત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશ છે. વાદળો ખસી ગયાં એટલે પછી જગજ્વાનું અથવા એ પ્રકાશ ભાગેજ રહે છે.

તતઃ કૃતાર્થોનાં પરિણામક્રમ સમાતિર્નુગાનાત્ ॥ ૩૨

જ્યારે સર્વ જ્ઞાન એટલે સ્વયંજ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે કૃત કૃત્ય થએલા યોગીના ચિત્તના સત્ત્વ રજ તમ ગુણોના પરિણામની પરંપરા મટી જાય છે પરિણામ એટલે એક પ્રકારમાંથી બીજા પ્રકારનું થવું અથવા એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં જવું તે અંધ થાય છે.

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમ ॥ ૩૩

પ્રત્યેકક્ષણે પલટાના ચિત્તની પરંપરા એક સરખી આસી રહી છે તેથી આ પછી આ થયું હતું થાય છે થશે એવી કાળની ગણના થાય છે પણ જેની એ પરંપરા જતી રહી છે અથવા વિરામ પામી છે ત્યાં જૂત ભાવિ ક્ષણ છેજ નહિ સ્વયંજ્યોતિ પ્રકાશમાં સદા સર્વદા વર્તમાન કાળજ પ્રવર્તે છે તેથી તે યોગી કાલાતિત કહેવાય છે અથવા તે કાળને યોગીંગી ગયેલો એમ કહેવાય છે.

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવઃ કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાવા ચિત્તિ શક્તિરિતિ ॥ ૩૪

જ્યારે ગુણુત્રય પોતાનું કાર્ય (એટલે પરિણામ પામવું) અને પરસ્પર વિરોધ કામ કરી શકતા નથી ત્યારે તે ક્રમજેર થઇ પ્રતિયોગ ક્રમપૂર્વક લયમાં જાય છે. એનેજ ચૈતન્ય રૂપ થવું અથવા તે સ્વ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અથવા યોક્ષ કહે છે.

જે જીવો પોતાના આત્મ સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી ભૂતની માફક અંધારામાં ભટકતા હતા તેમને કંઈકાર મહામાયા જમદંબાએ ચોર્લાસી લક્ષ યોગીઓમાં જન્મ આપી સુખ, દુઃખ, સ્વર્ગ, નર્ક, વેલવ, જન્મ મરણ, આદિ પ્રકૃતિના

સર્વ ધર્મ અને પરાક્રમ તથા જોર બતાવી બ્રહ્મ વિધાવડે જગતનો અનુભવ અપાવી ચિદાનંદ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો તે જગદંબાને અમે વારંવાર પ્રણામ કરીને ચિદ્રૂપથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે તે કહેવાને અમે સમર્થ નથી. અદ્વૈત ભાવમાં સ્થિત્ય અનુભવ થયા પછી જ્યાં હું તું તે આ ઇત્યાદિ બેદ રહિત થયા પછીની સ્થિતિ જે અવાંડું મનપ ગોચર છે તેનો અનુભવ કેવી રીતે દર્શાવીએ ? જે જે શબ્દમાં લાવીશું ત્યાં ત્યાં દોષ આવશે. નથી દ્વૈત કહેવાતું નથી અદ્વૈત કહેવાતું માટે શ્રુતિને શરણુ જઇએ છીએ.

જ્યાં અદ્વૈત બ્રહ્મ છે ત્યાં કોણુ કોને સ્તવે ? અને નિગુણને વર્ણુ પશુ કેમ શકે ? માટે મુગે કું સ્વપનો બયો, સમજ સમજ પસ્તાય, તેવી સ્થિતિ છે.

આવી રૂર્વ ચૈતન્ય રૂપ અનાદિ વિકારવાન જડમાયા અને આદી અનંત ચિદ્રૂપા બ્રહ્મવિદ્યા કે જે બલરૂપ છે, બલ આપનારી છે, તે અમારા આર્થ દેશ બધુઓ અને ધર્મ બધુઓ (જેઓ સ્વધર્મ અને સામ્રાજ્ય ખોઇ દુઃખ દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાનમાં સડે છે. કારણકે જેની લાડી તેની ભેંસ એ કહેવત અથવા તો બળીયાના બે ભાગ એ કહેવત પ્રમાણે અલેકઝાન્ડર ધીએટ આવ્યાછેઆદિ વિધર્મી વિદેશીઓના ચક્ર તળે ચંપાતા) તેને સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવી પોતાનો વરદ હસ્ત આપી આત્મબલ ઐશ્વર્યવાન કરો તથાસ્તુ:

જે પ્રભુએ મારા સંસ્કારાનુસાર સ્ફુરણુ કરાવી આ યોગ શાસ્ત્રના આશયનો પ્રારંભ અને પૂર્ણતા કરાવ્યો તેનું મંગલ આદિ અંત અને મધ્યમાં ઠઠ શબ્દથી કર્યું છે તેથી આ ગ્રંથ મંગલમય છે તે સર્વનો સંસાર બચ હરી સ્વધર્મ અને સ્વદેશની ઉન્નતિ આપી જે પ્રમાણે વૃક્ષના મૂળમાં જળ સીંચવાથી પ્રત્યેક ડાળી પાંદડા થડ ફળ પુષ્પ ઇત્યાદિમાં તે પાણી ફરી વળી પોષણુ કરે છે અથવા તો જ્યારે હુધા પીડીત જન થાય છે ત્યારે સર્વ માત્રો નબળાં પડી કામ કરતાં બંધ થાય છે પણ કાંઈ આંખ ઉપર કે કાન ઉપર પેટ ઉપર કે પગ ઉપર અન્નનો કોળીયો મૂકી પુષ્ટ કરતું નથી પણ સર્વ કોઇ કોળીયો મહોડા વાટે ચાવી પેટમાં ઉતારે છે ત્યારેજ સર્વ માત્ર પોતાની મેળે તુષ્ટ અને પુષ્ટ થાય છે અને સહ સહિનું કામ બરાબર કરે છે પ્રમાણે સ્વદેશ અને સ્વધર્મને સેવવાથી બીજા સર્વ હુન્નરો અને કાર્યો તથા સર્વ વિદ્યા તુષ્ટ અને પુષ્ટ થાય છે તેથી કરીને અંતમાં તે દીન દયાળ દરજ્યામય મંગલ સ્વરૂપ ભક્ત વત્સલ ભગવાનનું ધ્યાન ધર' છુ'. જે

ભગવાને પોતાના ભક્તનું રક્ષણ કરવા માટે મહાભારતના યુદ્ધમાં હું હાથમાં શસ્ત્ર નહિ ધરું એવી ભગવત પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે ભીષ્મને કાને આવતાં તરતજ તેમણે કહ્યું કે હું ભગવાનનો ખરો ભક્ત ક્યારે કે તેમના હાથમાં શસ્ત્ર લેવડાવું. એમ કહી યુદ્ધમાં અર્જુનના ઉપર બાણની વૃષ્ટિ કરવા માંડી અને ઘોર સંગ્રામ જગ્યો. અર્જુનને મૂર્છા થઇ તે વખત મહાનુભાવ ભક્ત વત્સલ ભગવાને વિચાર્યું કે હવે જો આ મહાવીર ભિષ્મનું બાણ અર્જુનને વાગશે તો અર્જુન મતપ્રાણ થશે, અને પાંડવોનો પરાજય થશે એમ ધારી આ ધર્મસંકટ પ્રાપ્ત થયે ભક્તાધિન ભગવાને ભિષ્મ કે, જે પોતાના ભક્ત હતા, તેની પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવી તેમજ અર્જુનનો પ્રાણ બચાવવો એ માટે ત્રીજો રસ્તો કાઢ્યો. ચારે પાસથી ભિષ્મના તિવ્ર બાણની વૃષ્ટિ થવા લાગી તે સમયે ક્રોધાવેશમાં આવી ભગવાને એકદમ રથ ઉપરથી ભુસકો માર્યો અને ભાગેલા રથનું એક પૈડું હાથમાં લઇ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા માંડ્યું. અને કૌરવપક્ષને પોતાની પીઠ ન બતાવતાં પોતાના શરીરમાં બાણ લાગવાં દીધાં. અનેક બાણોથી લેહીએ નીગળતા એ ભગવાન મહોન્મત હાથીની સામે જેમ સિંહ ધૂરકે તે પ્રમાણે રથના પૈડાંનું ચક્ર ફેરવવા લાગ્યા. ક્રોધ રહે જેમની આંખ રાતી થઇ છે, ભૂ જોતી ચડેલી છે, જેમનો પીળો વાઘો અને પિતામ્બરનો કચ્છો વાળેલો છે, તે પીળાને બદલે કંકુ છાંટ્યું હોય તે પ્રમાણે રક્તથી ભીંજાઇ ગયેલો છે, તેવા ભગવાનને જોઇ તે સમયે કૌરવ સૈન્યમાંથી જયજય કારના પોકાર થયા; અને ભીષ્મે ગર્જના કરી કહ્યું કે “હાથમાં શસ્ત્ર લેવડાવ્યું” તે વખત સૂર્ય, ચંદ્ર, મહા, તારા, નક્ષત્રો પોતાનો નિર્મોત માર્ગ ચૂકી ચળવા લાગ્યા. આખું બ્રહ્માંડ ખળભળી ઉઠ્યું. સદાશીવે પોતાનું ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડ્યું અને જ્યાં ત્યાં અગ્નિની વૃષ્ટિ થવા માંડી. પ્રલયનો સમય આવ્યો એમ જાણી સદાશીવે નૃત્ય કરવા માંડ્યું. સાગરમાંથી જળ સુકાવા માંડ્યું અને માંછલાઓ ત્રાણ ત્રાણ પોકારવા માંડ્યા. ભૂ કંપ થઇ પૃથ્વી ડોલવા માંડી. તે સમયે શ્રી ભગવાને સર્વને ધૈર્ય આપવા માટે પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર આકાશમાં ઉરાડ્યું અને કહ્યું કે જે સત્યને આધારે આ નિરાધાર વસ્ત્ર આકાશમાં રિયત છે તે સત્ય અણ્યું નથી, ભગવત પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા થઇ નથી, વેદ વાક્યો અસત્ય નથી, તમે કોઇ ગભરાશો નહિ. પ્રલય થવાનો નથી. મેં તો સારથીનો ધર્મ બજાવ્યો છે. સારથીનું કર્તવ્ય કર્મ છે કે મહારથી બ્યારે મૂર્છા પત હોય તે વખત તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. જો તમે મને ઇશ્વરાવતાર ગણતા હો તો ઇશ્વરનું કર્તવ્ય કર્મ છે કે ભિષ્મ જે માંસ ભક્ત છે તેમની પ્રતિજ્ઞા સફળ

કરવી તેમજ અશ્વિન જે મારો ભક્ત છે તેને સંકટ સમયે સહાય કરવી તે ધર્મ હું ચૂક્યો નથી. વળીકોઈ પણ શાસ્ત્રમાં ભાગેલી માટીના પૈડાંને શસ્ત્ર કહ્યું નથી તેથી ભગવત પ્રતિજ્ઞા ભંગ થઈ નથી આ પ્રમાણે જે ભક્તવત્સલ ભગવાને મિષ્મનું બોલવું સાચું કર્યું પોતાની પ્રતિજ્ઞા ચૂક્યા નહિ અને અશ્વિનને મરવા દીધો નહિ એવા કોષાયમાન થયેલા, જેના રાતાં નેત્ર છે એવા કોષ વડે કરીને મુખારવિંદ ઉપરની ભૂ વાંકી થઈ ગઈ છે, લોહીએ વતી નીમગતા શરીરના અને ગમરાટમાં અને શ્રમથી કેશપાશ છૂટી જેના શરીરે વિંટાળ્ય છે, અને કપાળ ઉપર પરસેવો થયો છે, એવા ભક્ત રક્ષક, રાક્ષસોનો ધ્વંસ કરનાર, વેદ વાણી સત્ય છે તે જાતાવનાર, અધર્મમાંથી દેશને ઉગારનાર, ધર્મનું સ્થાપન કરનાર ભગવાનનું હું ધ્યાન ધરું છું તે મારા દેશ અને ધર્મનું રક્ષણ કરો.

સતિ અને સંતની વહારે ધાનાર, તેમજ ધર્મનીર, દયાવીર, દાનવીર, અને રણવીરોને સ્વર્ગદિ કૃપા આપી વ્યવસ્થા કરનાર ભગવાનને અનન્ય ભાવે વારંવાર સ્મરું છું. દ્વંષના માણસો જે પ્રમાણે તરફડીયાં મારી તુલ્યને પકડે છે તેમ આ આર્યાવર્તના વેદાનુયાયી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ દુઃખ દ્રારિદ્ર્ય અને પરતંત્રતામાં ડુબ્યા છે, વ્યપાર નષ્ટ થયો છે, ઘેરઘેર કલ્હિ અને કલેશ સંચર્યા છે, તેમના તરફથી હું ભગવન-હું ભક્તવત્સલ, શમરી જેવી અજ્ઞાન અને નીચ યોનીમાં અતરેલી સ્ત્રીના ખોર ખાનાર, મનેન્દ્ર જેવા પશુને મૃત્યુથી મૂકાવનાર, અજમેદને નામોચ્ચારણ કરતાં તેના પૂર્વ પુણ્યનો ઉદય કરી પાપ દહન કરનાર, એવા ભગવાનને શરણ આ દેશ છે. અમારા દેશજનુઓના પાપ તરફ આપ દૃષ્ટિ કરશો નહિ. આપ ક્ષમાવંત છો તેથી ક્ષમા કરજો અને ધર્મ સંસ્થાપન અર્થે અશ્વિનને જેમ બોધ કર્યો અને સહાય કરી તે પ્રમાણે, અમો જે આપને જાણુતા નથી, પણ અમને જે આપ જાણો છો, તે અમારી વહારે ધાળો

इति ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

પંડ્યાણના વંશનું ઝાડ નીચે મુજબ.

ગોત્ર એટલે જેના વીરંથી આ શરીર ઉત્પન્ન થયું, તે ખીજના મૂળ પુરૂષનું નામ.

ઔજાવાપસ મહર્ષિ. એ ગોત્ર છે. બ્રહ્માએ ૮૮ સહસ્ત્ર ઋષિ ઉત્પન્ન કર્યા. તે પ્રત્યેકના વંશજો છે. તે દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યા અને વૈદિક કર્મ પરંપરાએ માત્રિભંત્રના ઉપદેશપૂર્વક ઉત્પત્તિથી તે પ્રલયાન્ત સુધી ચાલશે. એ ગોત્રના પ્રવર્તક એટલે વંશ વધારી વિદ્યા પ્રસાર કરનાર મુખ્ય પુરૂષો ત્રણ છે. તેથી મારાં ત્રણ પ્રવર છે.

૧ પ્રવર્તક અત્રિ અને અનસુયા પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે.

૨ પ્રવર્તક ગવિષ્ઠીર મહર્ષિ.

૩ પ્રવર્તક પૂર્વાતિથિ.

આ ત્રણ પ્રવર્તક છે. ઋગ્વેદાન્તરગત સાંખ્યાયિની શાખાનું અધ્યયન કરનારા તેમના વંશજો છે. તેને કેટલી પેઢી થઈ તેની ખબર નથી. પણ હાલમાં જે કંઈ છે તે લખીએ છીએ.

મુળ પુરૂષ કોકદેવાનંદ.

એમને વિષે એમ કહેવાય છે કે તેમણે કોક એટલે અંગરખો તે દ્વારાએ ગેળી અવાજ ઉત્પન્ન કરી વેદની ઋચાઓ સંભળાવી હતી. એ કોકદેવના પિતા વત્સાનંદ કરીને હતા. તેમણે વાછરડાંની ડોક હલાવતાં મંત્રના જેવા સ્વર તેને શિખવ્યા હતા. વત્સાનંદ બ્યારે જીવતા પ્રાણી વાછરડાં પાસે વેદ બજાવી સર્વત્ર ચેતન્ય છે એવું દર્શાવ્યું ત્યારે તેમના પુત્ર કોકદેવાનંદે કહ્યું કે મારા પિતાએ ચેતન પાસે ચેતન બોલાવ્યું પણ હું તેમનો પુત્ર ખરો ક્યારેકે જડ પાસે ચેતન બોલાવું. એમ કહી ડગલા પાસે અવાજ કરાવ્યો તેથી તે કોકાનંદ કહેવાયા એવી દંત કથા છે. તેમના પુત્ર

હરીહરાનંદ.

એમણે શીવરહસ્ય નામના ગ્રંથ ઉપર સંસ્કૃતમાં મોટી દીઠા રચી છે. અને સુરત શહેરના પંડિતો બ્યારે જૈન કવી મદનચંદ્રથી હારી ગયા અને દેશ દેશથી એ મદનચંદ્ર કવીને જીત બદલ ઠેક ઠેકાણેથી સોનાની પુતળી તે વખત મળી હતી. (હાલમાં જેમ સરડીશીકેટા આપવાનો રીવાજ છે તે મુજબ) પણ સુરત તરફથી પુતળી અપાઈ નહિ તેનું કારણ હરીહર પંડ્યા તેમને જીત્યા

અને મદનચક્રે, તેમને મહા વિદ્વાન મણી રામેશ્વર ક્ષેત્રમાં જઈ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં. રામેશ્વર ક્ષેત્ર સુરતથી ત્રણ માઈ રામનાથ ક્ષેત્રા કરીને મહાદેવ છે તે. આ મહાદેવ પંડ્યાજીઓના ઇષ્ટદેવ છે. કાશ્યુકે દુર્વાસાઋષિએ પંડ્યાજીઓને કહ્યું હતું કે આ શીવનું સ્થાપન શ્રી રામચંદ્રજીએ કરેલું છે ત્યાં તમને હું ઉપદેશ કરું છું તે મંત્રનો જપ કરી તેને ઇષ્ટદેવ માનજો. એમ કહી શીવ પંચાક્ષર મંત્ર આપ્યો. અને તે વંશ પરંપરા હજી ચાલે છે.

હરીહર પંડ્યાએ મદન કવિને જીત્યો અને સુરતના વિદ્વાનોનું નાક રાખ્યું. તેમને મદન કવિએ તેડવા માટે એક શ્લોક લખ્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે:—

હરીહર પરિહરગંર્વ મહં કવિરાજ ગજાકુંથો મદના.

હે હરીહર પંડિત તું તારો મર્વ તજી દઇને સુરત આવ. હું મદન નામનો કવી હાથીના માથા ઉપર અંકુશ જેવો આપ્યો છું. આ શ્લોક લખીને સુરતના વિદ્વાનો રામનાથ ગયા. અને પોતાના ગુરને કહ્યું કે હે ગુરુવર્ય ! અમે તો હારી ગયા છીએ. એ વિદ્વાને આ શ્લોક લખી આપ્યો છે અને તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવવાની ના પાડે છે તેના ઉત્તરમાં હરીહર પંડ્યાએ શ્લોકનો અર્થમાગ લખી આપ્યો કે:—

વદન વિમુદ્રયમદન સ્મરહરચરિતમ્ પુરાતિતમ્.

હે મદન હું હું કરીને તું અહંકાર થું કરી રહ્યો છે. મિથ્યા મર્વ તપજી દે અને નીચું ધાલ. હરી એટલે વિષ્ણુ અને હર એટલે મહાદેવ તેને થું કરવા નિંદે છે. હરીએ તો અહંકારને મૂળથી ઉમેડી નાખ્યો છે. અને હર જે મહાદેવ તેમણે મદન જે તું, તેને જાણી ભરત કર્યો છે. માટે તારે તો નીચે જોવાનું છે.

આ જવાબ વાંચી મદન કવિ ત્યાં ગયા અને તેમની વિદ્વાતા જોઇ દંડવત પ્રણામ કર્યા એવી દંતકથા છે.

રાધવાનંદ.

૫
મહાદેવ

૫
શીવાનંદ

શીવાનંદ ભણ્યા નહોતા તેમને ભોજનએ કૂળમાં મૂળે દુકા એવું મેલું આર્યુ તેથી ૭ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી રામેશ્વરમાં શ્રીજીપ કર્યા. સાતમે દિવસે કોઠએ હલકી ઓતુંરૂપ લઇ તેના મુખમાં આંગળી ગોળી. તેથી તેઓ પ્રાણ ત્યાગ કરવા તાપીમાં પડ્યા અને કહ્યું કે હું બ્રહ્મ થયો હવે મારાથી વેદોચ્ચાર થશે નહિ તેથી આ જીવનનું શુ કામ છે એમ કહી આત્મધાત કરવા જતા હતા. તે સમયે એક અદ્ભૂત સ્વરૂપના દર્શન તેમને તાપીના જળમાં થયાં અને શિવાનંદને કહ્યું કે જે સ્ત્રી હતી તે સરસ્વતી હતી, અને મારી પ્રેરણી હતી. તે વિધાને અર્થે મારું સ્તવન કર્યું તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું. એટલું કહી એ સ્વરૂપ અસોપ થઇ ગયું. એટલે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનું છોડીદમ્ ઘેર પાછા આવ્યા અને ગુરૂને ત્યાં આવી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ગુરૂ જે ભણાવના તે અંથ તેમને એકજ વખત ભણુવાથી આવડી જતો. તેમનામાં કાવ્યશક્તિ પણ અદ્ભૂત હતી તેમણે કહ્યું કે હું જે સંસ્કૃતમાં રચના કરું તો વિદ્વાનોજ માત્ર સમજશે. માટે મારે સંસ્કૃતમાં રચના કરવી નહિ. પણ સાધારણ મનુષ્યો સમજે અને સ્વધર્મમાં પ્રવર્તે માટે ગુજરાતીમાંજ કાવ્ય કરવાં. તેમની બનાવેલી આરતી હજુ સુધી પણ કાશિવિધનાથમાં આરતીની વખતે ચલાય છે. તેઓએ પાછળથી સન્યસ્ત લીધું હતું. તેમણે ઇશ્વર સ્તવન શીવાય બીજી કોઇ કવિતા કરી નથી. તેમણે જે સ્વરૂપ તાપીમાં દીધું તેના વર્ણનના શ્લોક સંસ્કૃતમાં છે તેમાંનો મને એક આવડે છે. તે નીચે પ્રમાણે.

શાર્દુલચર્મ પરિધાન દિગમ્બરન્તમ ।

ચિચિત્ જટાં તિલકચન્દ્ર કલાવસન્તમ ॥

ચિદ્રુપિણં મતિ વિવર્ધિત યજ્ઞ સૂત્રમ ।

વંદે મહાપુરુષમદ્ભૂત ચંદ્રદેવમ ॥ ૧

જેમણે વાધનું ચામડું કમ્બરે વિંટાળેલું છે, જેમનું દિગંબર સ્વરૂપ છે, તેજ પુંજ એવી જેમની જટા છે, ચંદ્રની કળા જેમના મસ્તક ઉપર છે, જેમણે તિલક કર્યું છે એવું સાક્ષાત ચૈતન્યનું સ્વરૂપ અને જુદી પ્રકાર પામે તેવું યજ્ઞ સૂત્ર એટલે જનોઇ ધારણ કરેલું છે, એવા અદ્ભૂત અને પ્રચંડ દિવ્યશક્તિ સ્વરૂપ શીવને હું વંદન કરું છું.

શિવાનંદનો મત એવો હતો કે આપણે એકલપેદા આ સંસ્કૃતમાં બણી બેસી રહેવું નહિ પણ ગુજરાતીમાં લોકોને ધર્મનો ભોગ કરવો. તેથી પહેલીધર પહેલી વેદ અને શાસ્ત્રની સાથે પુરાણો બણી ગુજરાતીમાં લોકોને ધર્મ સમજાવવા દર વર્ષે વંશ પરંપરા શ્રીમદ્ ભગવત્, ગોપાલ્ય કૃષ્ણ

વાંચવાનું ચાલુ કર્યું. તે વખતના શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું કે હિન્દના જગતગુરુ અમે અને સુરતના ધર્મ ચલાવનાર અમારા બદલ આ પંડ્યાણએને માનવા. તેથી તેમની માન્યતા કાશી પર્વતના વિદ્વાનોમાં હતી. તેમજ યદુનાથજી મહારાજ જે અત્રેના મોટા મંદિરના આચાર્ય હતા તેમણે વૈષ્ણવોને કહ્યું કે તમારા ગુરુ અમે, અને અમાર ગુરુ આ પંડ્યાણએ છે; માટે બધાયે તેમની કથા સાંભળવા જવું. અને મહારાજશ્રી જાતે કથા સાંભળવા આવતા હતા.

શિવમંત્રના ઉપદેશક તરીકે હજી સુધી અમારી પાસેથી તેઓ ઉપદેશ લેતા અને વલ્લભાચાર્યની પાસેથી વિષ્ણુના મંત્રોના ઉપદેશ લેતા હતા. આ પ્રણાલિકા ઇન્દિરાનંદ અને ચંદ્રવિદ્યાનંદ સરકારી નોકર હોવાથી બંધ પડી અને કથાઓ તથા ઉપદેશ પણ બંધ પડ્યા.

આ શીવાનંદને ત્રણ પુત્ર હતા.

રૂદ્રાનંદ-વીજયાવહુ, શંકરાનંદ (કુટસ્થ)-નાની બાબી, મંગળાનંદ, દુર્ગાનંદ-લક્ષ્મી વહુ

હરાનંદ-વીજળી વહુ

હરાનંદને ત્રણ પુત્ર હતા. તેના નામ

ઈશ્વરાનંદ, સર્વાનંદ-જયાવહુ, ગૌરીનંદ

હવે ગૌરીનંદને ત્રણ પુત્ર હતા તેના નામ

મણીનંદ-અમૃતવહુ, ત્રીપુરાનંદ-(મંગળાવહુ), લલિતાનંદ-મહાલક્ષ્મી વહુ ઉદ્દે ગીરજગૌરી.

લલિતાનંદને ચાર પુત્ર હતા તેના નામ

ઈન્દિરાનંદ-ઈન્દિરાવહુ ઉદ્દે વીજયાગૌરી. વિદ્યાનંદ-કુમુદાગૌરી. કમળાનંદ-વસુદાગૌરી. નર્મદાનંદ-જયંતીગૌરી.

ઈન્દિરાનંદ (આ પુસ્તકના કર્તા) તેમને બે પુત્ર અને બે પુત્રી તેના નામ.

વિરેશ્વરાનંદ. અનંતાનંદ. છોકરીના નામ: હરસુખગૌરી ઉદ્દે માલતી ગૌરી. જયમતીગૌરી.

વિરેશ્વરાનંદ. અપુત્રવાન સ્વર્ગસ્થ. અનંતાનંદને ત્રણ પુત્ર. બે પુત્રી.

૧ કુમુદચંદ્રિકા. ૨ પદ્મકાંત. ૩ જયકાંત. ૪ જ્યન્દીવીકા. ૫ ઉષાકાંત, માલતીગૌરીને બે પુત્ર. ભરતનાથ, શત્રુઘ્નનાથ. જયમતીગૌરીને બે પુત્ર લક્ષ્મીકાંત ઉદ્દે ધનેષભદ્ર, ભદ્રવીર.

વિદ્યાનંદને એક પુત્ર. પ્રેમચંદ્ર તથા ૭ પુત્રી.

કમળાનંદને ચાર પુત્ર ચાર પુત્રી.

નર્મદાનંદને બે પુત્રી.

આ પ્રમાણે ગૌરીનંદના વંશની વંશાવળી આપી છે. મૂળ હરીનંદના પુત્ર ઈશ્વરાનંદને બે પુત્ર મહેશ્વરાનંદ અને ત્ર્યંબકાનંદ હતા તે અપુત્રવાન હતા. હરાનંદના બીજા પુત્ર સર્વાનંદના વંશમાં ગીરજનંદ અને અંબિકાનંદ એ બે પુત્ર હતા. તેમાં અંબિકાનંદ અપુત્રવાન અને ગીરજનંદના પુત્ર આત્માનંદ અને મણીનંદ છે.

• શંકરાનંદના પુત્ર દુર્ગાનંદ. તેના પુત્ર રૂદ્રાનંદ.

રૂદ્રાનંદને ત્રણ પુત્ર. ૧ વિજયાનંદ-૩૫ મણીવડુ ૨ ઉચ્ચાનંદ (મંગળાવડુ) ૩ ભીમાનંદ.

૧ વિજયાનંદનો વંશ. બે પુત્ર.

પાર્વતીનંદ-દુર્ગાવડુ, ગણપતિનંદ-કાશીનંદ-સંતોષગૌરી ઉર્ફે જ્યાવડુ. પાર્વતીનંદ અપુત્રવાન. ગણપતિનંદને બે પુત્ર લક્ષ્મીનંદ તથા ઉમાનંદ-ગુલાબગૌરી. લક્ષ્મીનંદ અપુત્રવાન. ઉમાનંદને ત્રણ પુત્ર. લક્ષ્મીતાનંદ (અપુત્રવાન), હરાનંદ (અપુત્રવાન), વિદ્યાનંદ (અપુત્રવાન).

૨ ઉચ્ચાનંદનો વંશ. અપુત્રવાન.

૩ ભીમાનંદનો વંશ.

ભીમાનંદના ગંગાનંદ. તેના સાંયાનંદ-ગુલાબગૌરી ઉર્ફે અંબાવડુ. તેના શ્રી કૃષ્ણાનંદ-લક્ષ્મીતાવડુ ઉર્ફે વીજયાગૌરી. તેના ચંદ્રવિદ્યાનંદ-હીરાવડુ તેના બે પુત્ર અને બે પુત્રી.

મંગળાનંદના પુત્ર જ્યાનંદ તેના પુત્ર ગણપતિનંદ અને કાશીનંદ.

૧ ગણપતિનંદના પુત્ર હરીનંદ-મહીમાગૌરી (આ બાઇ કવી છે.)

હરીનંદના પુત્ર છબીલાનંદ. તથા ભવાનીનંદ-અપુત્રવાન. છબીલાનંદને ત્રણ પુત્ર બે પુત્રી.

૨ કાશીનંદ-પાર્વતીવડુના પુત્ર ત્રિપુરાનંદ-પદમાગૌરી. તેના ત્રણ પુત્ર હતા અને તેઓમાના જોડ પુત્રનો પુત્ર છે.

નેપોલીયનબોનાપાર્ટે પોતાની દીક્ષનેરીમાંથી Impossibility શબ્દ છેકી નાખ્યો હતો. એને મળતોજ વિચાર સંસ્કૃતમાં દર્શાવેલો છે. માયા

શબ્દનો અર્થ એવો છે કે અઘટ ધટના રચીને બતાવવી તેનું નામ માયા. સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરની એ શક્તિ છે. માટે દંતકથાઓ ન માનવી કે માનવી એ સહુ સહુની મુનસંધી ઉપર આધાર રાખે છે. દુકામાં આ પુસ્તક રચનાર માતાના વંશ તરફથી મહાવિદ્વાન અને પિતા તરફથી પણ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન કુળમાં અવતર્યા છે. આ વંશાવળી સર્વ કોષને કંઈ ઉપયોગી નથી. પણ અંધકર્તાના વંશની ખાનગી યાદદાસ્ત માટે પોતાના વંશજોને યાદ રહેવા માટે લખી છે. બીજી દંતકથાઓ ઘણી છે પણ વિસ્તાર બચથી આપી નથી, અને ખાનગી હોવાથી તેની જરૂર જોતો નથી. इति ॐ

